

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра англійської філології та світової літератури

КОНЦЕПТУАЛЬНО-СМИСЛОВІ МОДЕЛІ ХРОНОТОПУ
В АНГЛОМОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ
НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНИХ ТВОРІВ)

Кваліфікаційна робота

Здобувача освітнього ступеня
«магістр»

6II групи факультету української та
іноземної філології

спеціальності: 014 Середня освіта

предметної спеціальності: 014. 021

Англійська мова і література

освітньої програми: Середня освіта:

англійська мова і література

Лаговської Валерії Олександрівни

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент

Олейнікова Галина Олександрівна

Рецензент:

кандидат філологічних наук, доцент

Шавловська Тетяна Сергіївна

Робота допущена до захисту

на засіданні кафедри анім. діяльності та світової літер.
(назва випускної кафедри)

протокол № 5 від «20» чэр 2023 р.

Завідувач кафедри

[підпис]

(підпис)

Олейнікова Г.О.

(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист

на відкритому засіданні ЕК

«29» січня 2024 р.

Оцінка .96

(за стобальною шкалою)

відмін.

(за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[підпис] Шевчук М.С.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота «Концептуально-сміслові моделі хронотопу в англійській картині світу (на матеріалі науково-фантастичних творів)» присвячена дослідженню особливостей використання концептуальних моделей хронотопу в творах Айзека Азімова «Кінець вічності» та Пола Андерсона «Щит часу». Акцент робиться на вивченні специфіки його синергетичної структури, яка репрезентує тісний зв'язок часового та просторового параметрів організації романів.

Розглянута проблема є актуальною в контексті дослідження хронотопу, оскільки, незважаючи на розгалужену антологію вивчення цього феномену, необхідним є зосередження уваги на розкритті його концептуальних моделей саме у романах «Кінець вічності» та «Щит часу», де знаходять відображення унікальні особливості науково-фантастичного часопростору.

Кваліфікаційна робота містить вступ, основну частину, яка складається з 3 розділів, висновки та список використаних джерел.

У першому розділі прослідковано передісторію виникнення терміну «хронотоп» в контексті природничих наук; проаналізовано роботи відомих філологів, що висвітлили художній хронотоп як ключовий архітектонічний елемент твору; визначено особливості часової та просторової організації науково-фантастичних творів; розглянуто класифікації відомих дослідників в цій галузі; досліджено філологічний аспект вивчення концептуальних моделей часопростору.

У другому розділі розглянуто наративну перспективу романів «Кінець вічності» та «Щит часу», яка вирізняється складною структурою через використання авторами флешбеків; проаналізовано часопросторову організацію даних творів; на основі класифікацій Е. Пілкінгтон та Дж. Вілліса визначено концептуально-сміслові моделі хронотопу, репрезентовані детерміністичним часом, простором як уявленням майбутнього та простором як наслідком технічного прогресу; досліджено темпоральні зсуви наративної перспективи, які відрізняються своєю різноспрямованістю та тісним переплетенням

реального теперішнього автора та сучасних читачів із фабульним минулим та майбутнім.

У третьому розділі розглянуто методичний аспект вивчення даної теми в профільній школі, який передбачає поетапні вивчення та аналіз учнями не тільки сюжетної лінії твору, але й одного з основних позасюжетних чинників – хронотопу; розроблено та проведено експериментальний інтегрований урок позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури у 10 класі, в результаті чого більша частина учнів змогла повністю опанувати навчальний матеріал, а також застосувати його на практиці.

Отже, кваліфікаційна робота спрямована на вивчення концептуально-сміслових моделей хронотопу та розгляду їх як синергетичної структури в творах Айзека Азімова «Кінець вічності» та Пола Андерсона «Щит часу». Отримані результати дослідження призначені для подальшого використання у лінгвістичному аналізі часопросторової організації науково-фантастичних творів, а також на інтегрованих уроках позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури в профільній школі.

SUMMARY

The qualifying work “Conceptual-semantic models of chronotope in the English worldview (based on science fiction works)” explores the peculiarities of using conceptual models of chronotope in the works of Isaac Asimov’s “The End of Eternity” and Poul Anderson’s “The Shield of Time”. The emphasis is on studying the specifics of its synergistic structure, representing a close connection between the temporal and spatial parameters in organizing the novels.

The addressed problem is relevant in the context of investigating chronotope because, despite the extensive anthology of studying this phenomenon, it is essential to focus attention on revealing its conceptual models specifically in the novels “The End of Eternity” and “The Shield of Time”, where unique features of the science fiction spacetime find representation.

The qualifying work comprises an introduction, the main part consisting of 3 chapters, conclusions, and a list of references.

In the first chapter, the history of the emergence of the term “chronotope” in the context of natural sciences is traced; works of renowned philologists highlighting artistic chronotope as a key architectural element of a work are analyzed; the features of the temporal and spatial organization of science fiction works are determined; classifications by prominent researchers in this field are considered; the philological aspect of studying conceptual models of spacetime is explored.

In the second chapter, the narrative perspective of the novels “The End of Eternity” and “The Shield of Time” is examined, characterized by a complex structure through the use of flashbacks; the spatiotemporal organization of the works is analyzed; based on the classifications of E. Pilkington and J. Willis, conceptual-semantic models of chronotope are identified (these models are represented by deterministic time, space as an imagining of the future, and space as a consequence of technological progress); temporal shifts in the narrative perspective are investigated, distinguished by their diverse directions and the close intertwining of the real present of authors and contemporary readers with the fictional past and future.

In the third chapter, the methodological aspect of studying this topic in a specialized school is considered, involving a phased study and analysis by students (this approach entails not only the examination of the plotline of the work but also one of its fundamental extraplot factors – the chronotope). As a result of the conducted experimental integrated extracurricular reading lesson in English and foreign literature in the 10th grade, the educational material was fully mastered, and the majority of students were able to apply it in practice.

In conclusion, the qualifying work aims to study conceptual-semantic models of chronotope, specifically in the novels “The End of Eternity” and “The Shield of Time”. The research results are intended for further use in linguistic analysis of the spatiotemporal organization of science fiction works and in integrated extracurricular reading lessons in English and foreign literature in a specialized school.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ I. ХРОНОТОП ЯК ОБ’ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
1.1 Антологія дослідження хронотопу.....	13
1.1.1 Передісторія виникнення поняття.....	13
1.1.2 Огляд сучасних лінгвістичних досліджень художнього часопростору.....	16
1.2 Визначення специфіки використання хронотопу в художніх творах.....	21
1.2.1 Вивчення своєрідності організації простору у творах наукової фантастики.....	23
1.2.2 Дослідження особливостей часової організації творів науково-фантастичного жанру.....	27
1.3 Філологічний аспект вивчення концептуальних моделей хронотопу.....	30
Висновки до першого розділу.....	37
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ХРОНОТОПУ В АНГЛОМОВНИХ НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНИХ РОМАНАХ	
2.1 Наративна перспектива роману Айзека Азімова «Кінець вічності».....	38
2.2 Наративна перспектива роману Пола Андерсона «Щит часу».....	41
2.3 Визначення концептуально-сміслових моделей хронотопу в романах «Кінець вічності» та «Щит часу».....	44
2.3.1 Дослідження концептуальної моделі хронотопу в романі «Кінець вічності».....	44
2.3.2 Дослідження концептуальної моделі хронотопу в романі «Щит часу».....	52

2.3.3 Порівняльний аналіз часопросторової організації романів «Кінець вічності» та «Щит часу».....	59
Висновки до другого розділу.....	63
РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ХРОНОТОПУ НА УРОЦІ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ	
3.1 Методика вивчення концептуальних моделей часопросторової організації художніх творів в 10 класі.....	64
3.2 Особливості впровадження та застосування методів аналізу концептуальної моделі хронотопу в романі Пола Андерсона «Щит часу» на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури в 10 класі.....	67
3.3 Методичні рекомендації щодо застосування методики вивчення концептуальної моделі хронотопу в романі Пола Андерсона «Щит часу» на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури в 10 класі.....	76
Висновки до третього розділу.....	80
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84

ВСТУП

Художній хронотоп – є одним із ключових аспектів вираження у творі авторського уявлення про світ та місце людини в ньому. Його концептуальна модель транслює надзвичайно міцну взаємозалежність простору, сукупності елементів оточення, в якому формується мистецька дійсність, та часу, послідовності подій твору. В художньому тексті він виконує важливі організуючі функції, такі як структурування внутрішнього світу твору, забезпечення його єдності та об'єктивація художніх і культурних смислів.

Часопросторова композиція творів, що належать до різних жанрів, має своєрідні риси, які характеризуються певними правилами та законами використання різноманітних мовних компонентів. Наукова фантастика – це літературний жанр, обов'язковими критеріями якого є присутність і взаємодія відчуження й пізнання, а основним літературним прийомом – створення художньої дійсності, що значно відрізняється від чуттєвої реальності автора або читача, завдяки зображенню вигаданих технічних засобів, наукових відкриттів, контактів з нелюдським розумом, альтернативного перебігу історії, а також впливу цих припущень на людське суспільство та особистість.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що незважаючи на досить поширену антологію дослідження хронотопу, наріжне значення має визначення особливостей його концептуальних моделей саме у творах А.Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу», що містять специфічні риси наукової фантастики.

Мета дослідження полягає у вивченні концептуально-сміслових моделей хронотопу, як синергетичної структури, що поєднує часові та просторові параметри, у творах А. Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу».

Основні завдання дослідження:

- вивчити передісторію виникнення поняття «хронотоп»;
- розглянути сучасні дослідження художнього часопростору;

- визначити своєрідність організації простору в творах наукової фантастики;
- дослідити особливості часової організації творів науково-фантастичного жанру;
- розглянути лінгвістичний аспект вивчення концептуальних моделей хронотопу;
- дослідити наративну перспективу романів А. Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу»;
- проаналізувати концептуально-сміслову модель хронотопу в романі «Кінець вічності»;
- визначити концептуально-сміслову модель хронотопу в романі «Щит часу»;
- дослідити стилістичні засоби відтворення хронотопу в романах «Кінець вічності» та «Щит часу»;
- розглянути методику вивчення концептуальних моделей часопросторової організації роману в 10 класі;
- розробити методи аналізу концептуальних моделей хронотопу в романі П. Андерсона «Щит часу» на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури в 10 класі та проаналізувати результати застосування методики.

Об'єктом дослідження є особливості використання концептуальних моделей хронотопу в романах А. Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу».

Предметом дослідження є взаємозв'язок часу та простору у побудові художнього світу творів А. Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу».

Серед **методів дослідження**, які були використані в процесі написання даної роботи, слід зазначити *індуктивно-дедуктивний метод*, що включає аналіз наукових праць відомих дослідників для вивчення антології дослідження хронотопу, його концептуальних моделей та визначення специфіки

використання часопростору в науково-фантастичних творах, а також методичних посібників для визначення методичних аспектів аналізу концептуальних моделей хронотопу у творах наукової фантастики; *контекстуальний лінгвістичний метод* дослідження для виявлення концептуально-просторових моделей хронотопу в романах А. Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу»; *синтез* та *узагальнення* результатів дослідження для розробки власної методики аналізу; *метод семантичного поля* для виявлення лексичних одиниць, що відносяться до поняттєвих категорій часу та простору.

Джерельна база дослідження включає в себе наукові статті, монографії таких відомих науковців як Т. Адорно, Н. Копистянська, І. Кушнір, І. Сільвестрова, Е. Ауербах, Ж. Дерріда, Ч. Філлмор, Ж. Женетт, Р. Джекендофф, Р. Лангакер, Дж. Леслі, Ж.-Ф. Ліотар, Г. Мінковський, Е. Пілкінгтон, Дж. Прінс, Е. Саїд, Л. Талмі, А. Велфорд, Дж. Вілліс, А. Вежбицька, Т. Фостер та ін., романи А. Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу», методичні розробки.

Практичне значення полягає у можливості використання результатів дослідження для лінгвістичного аналізу часопросторової організації художніх творів науково-фантастичного жанру, а також на інтегрованих уроках позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури в профільній школі.

Апробація результатів дослідження була здійснена під час науково-практичних конференцій:

- VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних та соціально-економічних наук» (17 листопада 2022 р., м. Ізмаїл);
- XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Пріоритетні напрями європейського наукового простору: пошук студента» (18 травня 2023 р., м. Ізмаїл);

- VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних та соціально-економічних наук» (17 листопада 2023 р., м. Ізмаїл).

За матеріалами дослідження було **опубліковано** статті за темами:

- «The spatio-temporal organization of the science fiction literary works» у збірнику студентських наукових праць Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних та соціально-економічних наук» (Вип. 8);

- «The history of the chronotope research» у Науковому віснику Херсонського державного університету «Германістика та міжкультурна комунікація» (Вип. 1);

- «The study on the originality of employing the chronotope in the science fiction literary works» у збірнику наукових праць Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Text et culture» (Вип. 9);

- «Conceptual model as an object of philological research» у збірнику студентських наукових праць Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Науковий пошук студентів XXI ст.: актуальні питання гуманітарних та соціально-економічних наук» (Вип. 9).

Структура магістерської роботи: вступ, основна частина, яка містить 3 розділи, висновки та список використаних джерел (60).

Загальна кількість сторінок складає 88.

РОЗДІЛ І. ХРОНОТОП ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1 Антологія дослідження хронотопу

1.1.1 Передісторія виникнення поняття

Поняття хронотопного континууму має особливе значення для філологів, оскільки час і простір є конструктивними принципами організації літературного твору. Вони є специфічними формами буття естетичної реальності, особливими інструментами моделювання художнього світу.

Першим тлумачення художнього часопростору дав М. Бахтін у своїй монументальній праці «Форми часу і хронотопу в романі. Нариси з історичної поетики», опублікованій в 1932 році. В його основі лежить єдність художнього простору та часу, яку вчений визначає як «хронотоп» (від давньогр. “chronos” (час) і “topos” (місце)) – «часопростір», «суттєвий взаємозв'язок просторово-часових відносин, художньо освоєних у літературі» [3, с. 234] [11, с. 122 – 126].

Проте філологічна галузь не була джерелом виникнення поняття, оскільки його коріння сягає природничих наук. Так, термін «хронотоп» вперше з'явився у контексті теорії фізичного поняття «часопростору», розробленого Г.Мінковським. Німецький математик у своїй лекції «Простір та час», яку прочитав 8 вересня 1908 р. в Штутгартському університеті, пояснив поняття «чотиривимірного простору», що включає у себе три просторові виміри (довжину, ширину і висоту) й один часовий, та запропонував новий підхід до вимірювання останнього. Виходячи з цього, початок вивчення часопростору у рамках інших наукових галузей розпочався набагато раніше за виникнення дефініції [43, с. 104 – 111].

Слід зазначити, що історія дослідження часу та простору включає багато різних наукових дисциплін, таких як філософія, фізика, математика, географія та інші.

У філософії часопростір почав розглядатися ще у давні часи. Давньогрецький філософ Зенон з Елеї в V столітті до н. е. сформулював так званий парадокс Ахіллеса та черепахи, який досліджує відносність руху та

часу. У даній апорії (парадоксальному судженні) йде мова про те, що найповільніший – коли він біжить – ніколи не буде наздогнаним найшвидшим, бо перш, ніж це може статися, необхідно, щоб переслідувач прибув у місце, звідки стартував переслідуваний; так що необхідно, щоб повільніший завжди був трохи попереду. У такий спосіб Зенон показав, що припущення неділимості часу та простору веде до логічних труднощів [17, с. 143 – 145].

У середині XVII століття філософ Р. Декарт запропонував теорію дуалізму, в якій зазначив, що час та простір є абсолютними та незалежними від матерії, відкидаючи погляди Арістотеля, який вважав, що вони є абстрактними реаліями, які виникають з руху та зміни в матеріальному світі [23, с. 25 – 28].

I. Кант зробив не менш вагомий внесок у дослідження хронотопу з точки зору філософії. Він вважав, що час та простір є апіорними формами перцепції. Вони структурують наші сприйняття світу, але самі не можуть бути сприйняті як такі. У своїй праці «Критика чистого розуму», що вийшла друком у 1781 р., I. Кант ввів поняття «трансцендентальної єдності простору та часу», яка є передумовою досвіду, та їхньої «емпіричної взаємодії», що виникає з нього [33, с. 695 – 703].

У фізиці історія дослідження часу та простору почалася в XVI столітті з Г. Галілея, який сформулював закони руху та розвинув концепцію геометричного простору. Він запропонував новий метод вимірювання відстаней та встановлення геометричних форм, який базувався на використанні геометричних пропорцій та ідеї про пропорційність між відстанями та часом [27, с. 250 – 298].

Простір та час об'єднуються в єдиний континуум і в спеціальній теорії відносності А. Ейнштейна. Вона була описана в роботі 1905 «До електродинаміки рухомих тіл». Основна думка теорії полягає у тому, що вплив часопросторових елементів один на одного є вагомим, оскільки рухаючись зі швидкістю, близької до швидкості світла, час відносно спостерігача повільнішає, а простір скорочується [24, с. 891 – 921].

Трохи раніше А. Ейнштейна цю теорію розробив французький математик А. Пуанкаре. Його погляди формувалися в період відкриттів, що перевернули звичні уявлення щодо природи математичних знань. У 1902 р. А. Пуанкаре випустив роботу «Наука та гіпотеза», в якій зазначив, що час є відносним поняттям, яке залежить від контексту спостереження, і відрізняється від простору тривимірністю [45, с. 148 – 150].

Значний внесок у дослідження часопростору в математичній науковій галузі зробив Б. Рассел. Вчений у праці «Принципи математики», опублікованій в 1903 р., розглянув основні математичні та логічні поняття і зробив спробу побудувати систему, що базувалася б на логічних принципах. У частині «Дослідження часу та простору» Б. Рассел висунув ідею, що час і простір є неабсолютними й незалежними від матерії та залежать від руху й взаємодії об'єктів у них. Він також розглянув питання про можливість вимірювання даних аспектів та дослідив їхні концепції, запропоновані відомими філософами й вченими [49, с. 376 – 427].

У географії вивчення простору та часу почалося з досліджень Птолемея в II столітті, який створив перший світовий атлас, що містив докладні карти земної кулі та був заснований на власних дослідженнях та спостереженнях вченого [48, с. 10 – 54].

Інший давньогрецький географ, який зробив внесок у дослідження простору, – Ератосфен, що жив у III столітті до н. е. У праці «Географія» він висунув гіпотезу про те, що земля є кулею та визначив її об'єм, вимірюючи відстань між двома містами з відомими координатами та використовуючи кутову відстань між ними. Також він розробив систему географічних координат та поділив земну поверхню на широтні та довготні смуги, що дозволило йому створити першу глобусну карту [29, с. 67 – 107].

У середньовіччі географія була сильно пов'язана з міфологією та релігією, і зосереджувалася на описі країн та міст з точки зору культурних та релігійних аспектів. Проте, з появою Ренесансу та наукової революції,

географія стала використовувати більш наукові підходи, в тому числі математичні моделі простору та часу.

Варто зазначити, що найчастіше поняття, що перейшли зі сфери природничих та математичних наук у гуманітарну галузь знань, зрештою мають метафоричний характер. Однак із дефініцією «хронотоп» такої зміни не сталося. Змінивши свої області, воно не зазнало особливих змін у своєму значенні. Проте, з'явилися специфічні риси, притаманні лише художньому часопростору [35, с. 29 – 35].

Отже, аналізуючи передісторію виникнення поняття «хронотопу», можна зробити висновок, що дослідження часу та простору розпочалося набагато раніше за виникнення дефініції у таких науках, як філософія, математика, фізика, географія та інших галузях знань, і досягло свого апогею в мовознавстві, лінгвістиці тексту та літературознавстві. Кожна з цих наукових ланок розглядала часопростір з різних точок зору і розвивала власні концепції. Художній хронотоп в свою чергу, використовував концепцію часу та простору, щоб створювати авторські художні образи та передавати їх значення читачам.

1.1.2 Огляд сучасних лінгвістичних досліджень художнього часопростору

Вже близько століття вивчення художнього хронотопу, або часопростору, визначається як одна з найбільш ключових проблем серед філологічних досліджень. Взаємодія між часом і простором у творах вважається суттєвим елементом аналізу сюжету, стилю та художньої мови. Багато видатних науковців внесли свій вклад у розуміння поняття «хронотоп», розширюючи його застосування на різноманітні літературні жанри та культурні контексти.

Одним з найбільш відомих дослідників художнього хронотопу є німецький філософ Т. Адорно, який у своїй праці «Теорія естетики» розглянув взаємодію між часом та простором у творах мистецтва та літератури. Він також звернув особливу увагу на роль часопростору у формуванні індивідуальності та культурної ідентичності. Дослідник вважав, що хронотоп може стати важливим

інструментом формування світогляду, а також є не тільки естетичною категорією, але й політичною, оскільки може визначати спосіб розуміння та оцінки культури. Розглядаючи процесуальність естетичного сприйняття, він так зазначив: «Художні твори синтезують непокдані, нетотожні елементи, що труться один об одного, вони справді процесуально прагнуть тотожності тотожного й нетотожного, бо навіть їхня єдність – тільки елемент, а не чарівна формула цілого» [1, с. 240].

Вагомий внесок у дослідження хронотопу зробив і американський літературознавець Дж. Прінс. Однією з ключових праць дослідника є «Географічна наратологія», в якій він запропонував визначення поняття часопростору та проаналізував його роль у створенні творів. Він звернув увагу на те, що хронотоп є не просто описом простору та часу в нарації, а більш складною категорією, яка включає культурні та історичні контексти, що впливають на створення та сприйняття твору. Дж. Прінс також висловив думку, що часопростір може бути використаний для аналізу різних літературних жанрів, від роману до поеми, оскільки вони мають власні хронотопи, які відображають їхні специфіку та функції у суспільстві [47, с. 175 – 177].

Хронотоп у галузі літератури досліджував і відомий американський літературний критик та антрополог Е. Саїд. У своїй книзі «Культура та імперіалізм», опублікованій у 1993 році, він проаналізував вплив імперіалізму на культурні процеси та розглянув, як імперські структури впливають на літературні твори. Е. Саїд запропонував концепцію «текстуального комунітету». Одним із її важливих аспектів є роль літературного хронотопу у формуванні культурних та історичних процесів. Часопростір у літературі також може бути важливим для розуміння більшості соціальних та політичних процесів [50, с. 145 – 196].

Філософ-постструктураліст та теоретик літератури Ж.-Ф. Ліотар у своїй праці «Стан постмодерну: звіт про знання» проаналізував постмодерністську літературу і культуру в цілому, стверджуючи, що вони характеризуються відсутністю одного доміантного часу і простору, тому що складаються з

численних інтертекстуальних шарів, які взаємодіють між собою. Для опису даного явища він запропонував поняття «симулякр». Ж.-Ф. Ліотар також звернув увагу на те, що хронотоп у постмодерністській культурі не є стійким і неоднозначним, оскільки час і простір стають динамічними і множинними, що відображається в розмаїтті літературних і художніх творів [41, с. 96 – 105].

Відомим завдяки вивченню літературного хронотопу в праці «Мімізис: зображення дійсності в західноєвропейській літературі» став й Е. Ауербах, німецький літературний критик, філолог і письменник. У своєму дослідженні він проаналізував різноманітні текстуальні хронотопи, зокрема, в давньогрецькій, біблійній та ренесансній літературі. Він вважав, що часопростір – це невід’ємна частина твору, яка визначає його особливості та надає йому сенс. Е. Ауербах також зазначив, що реалістичний жанр виник у середньовіччі саме внаслідок зміни хронотопу, коли історичний світ індивіда став більш складним та багатограним [20, с. 260 – 338].

Ж. Дерріда – французький філософ, один із засновників постмодернізму, також є дослідником хронотопу. У своїй праці «Архівна лихоманка: враження Фрейда» він зосередився на понятті архіву та його зв’язку з часом та пам’яттю. Досліджуючи архівні матеріали, Ж. Дерріда виявив, що вони втілюють собою певний хронотоп, який залежить від історичної епохи та культурного контексту, в якому вони створені. У своїх дослідженнях вчений використав концепції деконструкції та фрагментарності, щоб спробувати показати, що простір та час є нестабільними та постійно змінюються в залежності від історичних та культурних перетворень [22, с. 9 – 63].

Хронотоп в літературному дискурсі є об’єктом дослідження і українських науковців, які зробили вагомий внесок у його вивчення та аналіз організації у художніх творах.

Так, І. Сільвестрова, українська літературознавиця, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, яка присвятила значну частину своєї дослідницької кар’єри вивченню теорії хронотопу та її застосуванню в контексті української літератури. У своїх працях вчена дослідила залежність

літературного тексту від взаємодії простору та часу, а також використала теорію хронотопу для аналізу специфіки української літератури. Одним з її основних досліджень є «Відображення часу в українській літературі: хронотоп», в якому вона проаналізувала специфіку хронотопу в літературі України, встановила зв'язок між часом та простором у творах українських письменників, а також визначила особливості реалізації часопростору у художніх творах в цілому. Вона зазначила: «Хронотоп може мати декілька рівнів, що відображаються в тій чи іншій послідовності дійства, різних глибинах психологічного аналізу героя, його життєвому досвіді, історичному часі» [16, с. 22].

Вивченням проблематики хронотопу займався також І. Кушнір, український культуролог, дослідник сучасної української літератури та літературної теорії. Однією з найбільш відомих праць вченого є стаття «Хронотопи української постмодерністської прози», яка вийшла у 2012 році. У ній І. Кушнір дослідив специфіку хронотопу в українській літературі другої половини ХХ – початку ХХІ століть. Автор зацентрував увагу на тому, що хронотоп є не тільки об'єктом літературної критики, але й базовим поняттям літературної теорії, яке допомагає розуміти спосіб побудови художнього світу. І. Кушнір розглянув хронотоп як об'єднання простору і часу у художньому творі, що відображається через конкретні образи, сцени та діалоги. Він також звернув увагу на те, що «хронотоп може відображати як історичні, соціальні, політичні та філософські реалії доби, так і міфологічні, психологічні та інші компоненти світу» [10, с. 56].

Український літературознавець, кандидат філологічних наук О. Горпинич зробив не менш вагомий внесок у вивчення хронотопу. У своїй статті «Хронотоп української літератури другої половини ХХ століття» науковець дослідив роль і місце часопростору в українській літературі модерністської та постмодерністської епох. Він проаналізував різні літературні твори, зокрема ті, які були написані після Другої світової війни, та з'ясував, як хронотоп вплинув на їхню структуру та зміст. У своїх дослідженнях О. Горпинич зацентрував

увагу на тому, що часопростір української літератури другої половини ХХ століття є складним та багатограним явищем, яке не можна звести до однієї конкретної функції. Дослідник розглянув хронотоп як динамічний елемент, який постійно змінюється та адаптується до змін соціальної, політичної та культурної обстановки [6, с. 34 – 37].

Слід зазначити і роль дослідження часопростору українською літературознавицею Н. Копистянською. У своїй праці «Хронотоп української літератури: літературний простір і час» вона звернулася до поняття хронотопу, не тільки як до особливого способу зображення часу і простору в літературі, а й як до основного літературного засобу, який дозволяє письменникам відображати складні реалії світу, розкривати психологію персонажів і передавати значення подій. У своїй праці Н. Копистянська дослідила вагомі аспекти хронотопу, такі як історичні та соціальні фактори, які впливають на його створення, естетичні та моральні, а також неподільність просторової та часової організації, про яку вона зазначила так: «Хронотоп відкриває перед нами нові перспективи тлумачення культури, адже він є ключем до відкриття значення простору та часу як основних категорій художнього світу. Однією з найважливіших рис хронотопу є те, що він є конкретною інстанцією зображення, яку не можна розчленувати і розібрати на окремі частини, що містять окремі фрагменти просторового або часового плану. Хронотоп – це єдність» [9, с. 20] [35, с. 29 – 35].

Отже, спираючись на дослідження науковців, можна зробити висновок, що хронотоп є дуже значущим поняттям для розуміння не тільки літературного процесу, але й історії, культури та світосприйняття кожного окремого народу, оскільки відображає його соціальний, філософський, психологічний та інші аспекти. Дослідження часопростору в філологічній галузі допомагає краще зрозуміти культурний контекст того часу, в якому творив письменник, та відображає різноманітні аспекти національної ідентичності. Слід також наголосити на важливості внеску у вивчення художнього хронотопу таких дослідників, як Т. Адорно, Дж. Прінс, Ж.-Ф. Ліотар, Е. Ауербах, Е. Саїд,

Ж.Дерріда, І. Сільвестрова, І. Кушнір, О. Горпинич, Н. Копистянська та ін., що допомогли розширити наше розуміння часопростору та літератури в цілому.

1.2 Визначення специфіки використання хронотопу в художніх творах

В художніх творах, незалежно від їхнього жанру чи форми, особливе значення має використання хронотопу, основна функція якого полягає в особливій організації авторського світу, формуванні його структури, створенні атмосфери та відображенні смислової наповненості.

Саме поняття, як вже зазначалося, поєднує в собі два ключових аспекти: часовий і просторовий. Слід розглянути кожний з них окремо.

Часовий аспект, в основному, відтворюється за допомогою прив'язки подій до певних періодів часу – як конкретних (наприклад, історичні епохи), так і абстрактних (наприклад, час доби, пора року або вік героя). Проте він не тільки відображає хронологію подій, але й включає їх переосмислення, зіткнення різних часових пластин, змішування епізодів, антиципацію майбутнього чи ретроспекцію минулого. Він також впливає на послідовний розподіл інформації, розгортання сюжету та розвиток персонажів.

Літературний твір зазвичай містить чотири різні часові рамки:

1. *Час автора* (дата написання та публікації твору).
2. *Час оповідача* (точка в хронології твору, в якій оповідач розповідає історію).
3. *Фабульний час* (момент у наративі, де відбувається зображувана дія).
4. *Час читача* (епоха, до якої належить читач, що сприймає твір) [30, с. 91 – 92].

Стандартна техніка розповіді передбачає чіткий хронологічний сюжет. Часто охоплюваним періодом є тривалість життя людини, або певний його сегмент. Проте існують й інші види художнього часу, серед яких Ж. Женетт виділив:

1. *Пролеттичний* (випереджаюча розповідь про якусь подальшу подію).

2. *Аналептичний* (згадка минулих ситуацій).

3. *Еліптичний* (пропуски у часі історії) [28, с. 84]:

- *експліцитний* (реалізується за допомогою вказівки на проміжок часу, що пропускається);

- *імпліцитний* (наявність в тексті ніяк не маніфестована і може бути виведена читачем з яких-небудь хронологічних прогалин чи розривів у наративній неперервності);

- *гіпотетичний* (неможливо локалізувати) [28, с. 138].

Просторовий аспект, зі свого боку, передає просторове оформлення подій, включаючи конкретні локації, топографію, архітектуру та природне середовище. Важливою рисою використання простору є й його символічне навантаження, що допомагає підкреслити тему, ідею або настрій твору. Він може передавати різні значення, наприклад, втрату, порожнечу, відчуження героя за допомогою використання опису пустелі, або ж загадковість, таємничість, відтворюючи пейзаж лісу.

Згідно з М. Порембським, простір можна розділити на три типи:

1. *Екстратекстуальний (позатекстовий)* (в ньому зберігаються твори мистецтва; він фізичний, тривимірний, і, отже, може бути відчутий читачами (наприклад, бібліотека)).

2. *Інтертекстуальний (міжтекстовий)* (простір лише в метафоричному значенні, набір конвенцій, спільних царин посилянь для певного твору, який може покликатися на інші тексти чи літературні традиції).

3. *Інтратекстуальний (внутрішньотекстовий, або інтенціональний)* (мається на увазі й спровокований самим текстом, існує лише в уяві читача) [46, с. 23 – 24]:

- *фізичний* (складна, невпорядкована структура, яка є тривимірною для героїв);

- *символічний* (сформований культурою метафізичний та есхатологічний простір, який набуває своєї вагомості лише у випадку надання додаткових значень семантично нейтральним просторам);

- *математичний*:

- *топологічний* (сприймається крізь призму культурного та міфологічного аспектів; має багато спільного з символічним простором);
- *геометричний* (використовує характеристики мапи, наприклад, відстані, симетрії, пропорції тощо) [46, с. 26 – 27].

Отже, в художніх творах хронотоп може бути класифікований на різні види та типи, серед яких можна зустріти пролептичний, аналептичний та еліптичний час, а також екстратекстуальний, інтертекстуальний та інтратекстуальний простір, в залежності від характеру та засобів часопросторової організації. Основна функція хронотопу полягає в допомозі письменникам у створенні комплексної та організованої структури, передачі настрою та емоцій героїв, а також розкритті теми, ідеї та символики художньої реальності. Він розширює можливості автора і сприяє глибшому розумінню і сприйняттю твору читачами.

1.2.1 Вивчення своєрідності організації простору у творах наукової фантастики

Організація простору у творах науково-фантастичного жанру завжди привертала увагу як шанувальників жанру, так і наукових дослідників. Незвичайні місця, космічні локації, паралельні всесвіти, навіть світи майбутнього – усе це зайняло особливе місце в творах наукової фантастики. Слід заглибитися у вивчення організації їх простору і спробувати зрозуміти, як вона впливає на побудову художнього світу.

Перш за все, варто наголосити на тому, що твори наукової фантастики, як і праці, що належать до інших жанрів, мають специфічні риси, які кардинально відрізняють художній світ від реального.

По-перше, у таких творах досить часто можна зустріти простори з нестандартними геометричними формами, дослідженням яких займався американський геометр Дж. Вікс. Вони можуть бути особливою рисою світу, у якому розгортається дія твору, або виступати як елемент науково-

фантастичного сценарію, який дозволяє письменникам відтворити складні технічні чи наукові концепції.

Одним з прикладів нестандартної геометрії є тороїдальний простір. Це простір, у якому кожна точка може бути описана двома параметрами – радіусом та кутом. Такий простір зустрічається, наприклад, у науково-фантастичному творі С. Лема «Соляріс», де головний герой знаходиться на космічній станції, яка обертається навколо планети, що має форму тора [39].

Іншим прикладом нестандартної геометрії є внутрішні світи, які зустрічаються у багатьох науково-фантастичних творах, наприклад у романі Г.Веллса «Машина часу». У цьому творі герой відправляється у подорож у майбутнє, де він зустрічає людей, які живуть в підземних просторах з нестандартною геометрією [56].

Трансдименсійні простори – це ще один приклад нестандартної геометрії. Вони можуть бути представлені як множина взаємоперетинних просторів різних вимірів. Наприклад, у творі С. Кінга «Темна вежа» описується трансдименсійний простір, який головний герой використовує, щоб подорожувати в часі [34] [54, с. 153 – 170].

По-друге, у багатьох науково-фантастичних творах зустрічається ідея існування паралельних всесвітів або альтернативних історій, де простір може мати інші фізичні властивості порівняно з нашим світом. Наприклад, у книзі «Машина часу» Г. Веллса головний герой використовує особливий пристрій, щоб подорожувати в часі та відвідувати різні епохи історії людства [56].

По-третє, у творах наукової фантастики простір може бути використаний для відображення технічних досягнень людства. Наприклад, у книзі «2001: Космічна одіссея» А. Кларка, можна побачити величезні космічні кораблі з різними системами інформації та контролю, які дозволяють людям подорожувати на великі відстані [21].

По-четверте, у науково-фантастичних творах простір може бути використаний для відображення різних філософських та моральних аспектів, таких як боротьба між добром та злом, відображення соціальних проблем,

вивчення моральних норм та значень тощо. Наприклад, у романі «Марсіанин» американський письменник Е. Вір показує, як простір відображає взаємовідносини між людьми та іншими формами життя. Головний герой Марк Вотні вивчає марсіанську рослинність, яка дає йому надію на виживання, і нарешті знаходить спосіб зв'язатися зі своєю командою, яка повертається на Марс, щоб його врятувати. Простір у творі використовується як символ духовного простору між людьми та іншими істотами, а також для розкриття філософських аспектів, таких як людська свобода та воля до життя [53].

Аналізуючи праці науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення організації простору в науково-фантастичних творах, варто зазначити, що дана тема є предметом міждисциплінарних досліджень, які займаються взаємозв'язком літератури, культури, архітектури, техніки та соціальної дійсності. Взнявши до уваги усі аспекти, науковцями було створено декілька класифікацій простору в умовах науково-фантастичної дійсності.

Одна з класифікацій належить американському літературознавцю Т.Фостеру, який вивчаючи простір як один з об'єктів, що може нести загрозу, поділив його на такі типи:

1. *Простір як зовнішній світ, що загрожує*: у цьому випадку він використовується як джерело загроз та небезпеки для героїв, де вони стикаються з невідомими космічними створіннями, ворожими планетами, небезпечними технічними засобами, радіацією тощо.

2. *Простір як внутрішній світ, що загрожує*: тут він стає символом внутрішніх конфліктів та боротьби героїв зі своїми страхами, вірусами, психологічними та фізичними обмеженнями, втратою розуму тощо.

3. *Простір як суспільство, що загрожує*: у даному випадку він є засобом відображення проблем суспільства, де технології та простір використовуються для контролю та маніпулювання людьми, створення бездуховного суспільства, введення режимів диктатури, руйнування природи тощо [26, с. 146 – 150].

Вивчаючи та аналізуючи представленість просторових координат у творах науково-фантастичного жанру Р. Вілсон звернув увагу на те, що простір може виступати у якості засобу зв'язку між світами:

1. *Діалектичний простір*: цей тип використовується для з'єднання різних протилежностей, таких як добро і зло, світло і темрява, реальність і фантазія. В діалектичному просторі різні протилежності можуть існувати поруч і взаємодіяти між собою.

2. *Коридорний простір*: він використовується для з'єднання різних паралельних всесвітів з різними часовими лініями. У коридорному просторі герої можуть спостерігати за тим, що відбувається в альтернативній реальності.

3. *Трансцендентний простір*: даний вид перевищує обмеження нашого звичайного розуміння простору, оскільки може використовуватися для перенесення героїв з одного місця в інше в мить [60, с. 49 – 50].

Е. Пілкінгтон ж у своїй книзі «Наукова фантастика та футуризм: їхні терміни та ідеї» розглянула простір як відображення стану суспільства та виокремила такі типи:

1. *Простір як метафора*: у цьому випадку він може бути використаний як приховане порівняння у політичній, економічній або соціальній сферах.

2. *Простір як наслідок технічного прогресу*: досягнення у сфері техніки сильно впливають на наше оточення, тому у науково-фантастичних творах можна зустріти простори, що відображають як позитивний, так і негативний вплив наукового прогресу на суспільство.

3. *Простір як втілення уявлень про майбутнє*: у науково-фантастичних творах можна зустріти простори, які відображають науковий прогрес та технічні засоби, які, на думку авторів, можуть колись бути реалізовані [44, с. 120 – 124].

Вищенаведені класифікації простору підтверджують той факт, що дана тема є актуальною вже впродовж століття. Кожен з видів транслює різноманіття, багатогранність та складність просторової організації науково-фантастичних творів, відтворюючи усі соціальні, технічні та культурні аспекти.

Для аналізу романів «Кінець вічності» А. Азімова та «Щит часу» П.Андерсона доречним є використання класифікації Е. Пілкінгтон, яка розглянула простір з точки зору репрезентації наслідків позитивного та негативного впливів науково-технічного розвитку на суспільство, оскільки в обох творах важлива роль, яку виконує складна структура хронотопу, полягає у розкритті морально-філософських проблем [36, с. 57 – 62].

Отже, у творах наукової фантастики простір відіграє важливу роль у побудові художнього світу, а також відображенні соціальних, філософських та моральних факторів. Завдяки своїм специфічним властивостям він може використовуватись й для представлення альтернативних реалій, з притаманними їм побутом, звичаями, елементами культури та результатами технічних досягнень, що вже частково проникли та використовуються нами у повсякденному житті. Тому вивчення теми простору у науково-фантастичних творах може бути корисним для розуміння різних аспектів сучасного й майбутнього світів та науки.

1.2.2 Дослідження особливостей часової організації творів науково-фантастичного жанру

Науково-фантастичні твори часто використовують можливості фантазії та наукових відкриттів для створення паралельного світу, який значно відрізняється від нашого не тільки структурою простору, але й часу. Часова організація в нарації, наприклад, темпоральні петлі, подорожі в часі, або його зупинення, є наріжною проблемою дослідження, оскільки відіграє важливу роль у створенні непередбачуваних і складних сюжетів.

Результати вивчення особливостей використання часу у творах наукової фантастики було представлено у працях багатьох дослідників, які займалися вивченням даного жанру. Серед найвідоміших слід зазначити Е. Джеймса, Дж.Леслі, та Дж. Вілліса. Дослідивши особливості часової організації науково-фантастичних творів, науковці змогли класифікувати час і розподілити на певні типи.

Одна з класифікацій, запропонована Е. Джеймсом, включає типи, в яких час відображається у відносності до персонажів, простору, а також темпоральних періодів:

1. *Абсолютний час*, який протікає незалежно від персонажів та подій. Це може бути час у майбутньому або минулому, який протікає на іншій планеті, або у вигляді безкінечного циклу.

2. *Релятивний час*, який відображає взаємозв'язок між часом та простором. Він може змінюватися в залежності від швидкості руху персонажів або наявності великих гравітаційних полів.

3. *Міжподійний час*, який відображає відносини між різними часовими періодами. Він може змінюватися в залежності від того, як персонажі сприймають час, та як вони його розуміють [32, с. 127 – 134].

Дж. Леслі, ж натомість, запропонував класифікацію, де час розподіляється в залежності від його протікання у межах фабули твору:

1. *Лінійний час* є найбільш звичним і зрозумілим для більшості людей. В даному випадку він вважається незмінним та неповторним, тобто кожна мить є унікальною.

2. *Циклічний час* є повторюваним. Цикли можуть повторюватися на коротких термінах, наприклад, кожен день, або на довших, наприклад, в залежності від сезонів. Циклічний час пов'язаний зі зміною і повторенням, яке відбувається в природі, культурі та історії.

3. *Паралельний час*, за якого події можуть відбуватися в альтернативних реальностях. Він базується на ідеї, що багато всесвітів існують одночасно, і події можуть відбуватися в кожному з них незалежно.

4. *Роз'єднаний час* може протікати в декількох напрямках одночасно. Це означає, що події можуть бути не пов'язаними між собою чіткою послідовністю [40, с. 257 – 265].

У класифікації, що базується на відносинах між причиною і наслідком, запропонованій Дж. Віллісом, зазначені такі типи:

1. *Детерміністичний час* відповідає класичній уяві про світ, в якому події відбуваються за причинно-наслідковою залежністю.

2. *Недетерміністичний час* пов'язаний з квантовою теорією, згідно якої події відбуваються за випадковими законами.

3. *Ретроградний час* може рухатися в зворотному напрямку і змінюватися в залежності від точки спостереження (теорія відносності А. Ейнштейна).

4. *Штучний час* може бути змінений або створений штучно. Наприклад, за допомогою годинників, комп'ютерів або інших технологій [59, с. 250 – 258].

Розглянувши класифікації темпоральної організації науково-фантастичних творів, слід виокремити розподіл, розроблений Дж. Віллісом, в якому час представлений як система проміжків, що мають причинно-наслідкові відносини. Саме це відтворили у своїх романах А. Азімов та П. Андерсон, оскільки абсолютно кожне переміщення у часі, чи то подорож в майбутнє в 150000 століття, чи то мандрівка в минуле в 310000 століття до н. е. – кожна дія веде за собою ланцюг подій, що є наслідками попередніх.

Варті розгляду й особливості організації часу в творах наукової фантастики, як важливої універсальної категорії, що є одночасно складною та абстрактною для розуміння.

Перша особливість полягає в тому, у науково-фантастичних творах може бути використана необмежена кількість часових періодів. Так, автори можуть розповідати про минулі епохи, теперішній час або про майбутнє, яке може кардинально відрізнятись від реального. За допомогою такого підходу, письменники можуть змінювати хід історії, описувати події з різних кутів зору або відтворювати більш реалістичні сценарії, що можуть бути нездійсненими у реальному житті.

Інша риса, притаманна творам наукової фантастики, відображається у використанні авторами можливості швидкого переходу від одного часового періоду до іншого. Це може бути зроблено за допомогою різних науково-технічних засобів, таких як телепорт, прилад швидкісного руху або машина часу. Наприклад, головний герой може перенестися з минулого в майбутнє,

щоб усвідомити наслідки своїх дій, або з одного паралельного всесвіту до іншого, щоб дослідити різні можливі варіанти розвитку історії.

Характерними для науково-фантастичного жанру є часові парадокси, що описують ситуації, в яких подорож в часі може порушити звичайний хід подій і призвести до складних логічних протиріч. Так, парадокси в часі створюють низку складних етичних та філософських питань: Чи можна змінювати минуле або майбутнє? Чи має людина право втручатися у хід подій? Якщо так, то в якій мірі це можна робити, і хто має право на прийняття таких рішень? Такі запитання дозволяють науково-фантастичним творам розглядати та робити спробу вирішити проблеми, які не мають однозначних відповідей [36, с. 57 – 62].

Отже, дослідження особливостей часової організації творів наукової фантастики вказує на те, що цей літературний жанр має значні відмінності від інших, які перш за все пов'язані із наявністю різноманітних темпоральних планів відображення, а також переміщенні у часі. Крім того, у науково-фантастичних творах часто можна знайти використання складних технічних засобів та наукових концепцій, що дозволяє авторам більш детально досліджувати різноманітні наукові проблеми та ідеї.

1.3 Філологічний аспект вивчення концептуальних моделей хронотопу

Вивчення концептуальних моделей хронотопу є одним із важливих завдань філології, яке полягає в дослідженні змістової специфіки використання часопростору в творах різних культур. Дана проблематика відкриває широкий спектр можливостей для аналізу та інтерпретації текстів, дозволяючи виявити глибокі сенси та особливості художніх творів через призму хронотопу, який включає в себе поняття часових та просторових вимірів.

Сам термін «концептуальна модель» відноситься до будь-якої «моделі, яка формується в результаті процесу концептуалізації» [42, с. 289].

За визначенням І. Савчука «концептуалізація – це процес виявлення набору когнітивних ознак будь-якого явища реального або уявного світу, які

дозволяють людині зберігати у свідомості та поповнювати новою інформацією окреслене поняття та/ або уявлення про це явище та відрізнити його від інших феноменів» [14, с. 6].

Термін «концептуальна модель» вперше запропонував англійський психолог А. Велфорд у 1961 р. на XIV Міжнародному конгресі з прикладної психології, за переконанням якого даний феномен розкривається як глобальний образ, що формується у голові оператора, як спеціаліста, що керує роботою складного механізму [4, с. 249]. У розумінні психолога концептуальна модель дає оператору в людино-машинній системі управління цілісну картину і тому забезпечує можливість співвідносити різні частини процесу з цілим, відповідно, і діяти ефективно [55, с. 183].

Поняття «концептуальна модель», що спочатку застосовувалось в інженерній психології та ергономіці при вивченні діяльності операторів у людино-машинних (людино-технічних) системах управління складними технічними об'єктами, тісно пов'язане з поняттям «інформаційна модель».

Під інформаційною моделлю в інженерній психології розуміється «представлення концепцій, зв'язків, обмежень, правил та операцій для визначення семантики даних обраної області дискурсу» [38, с. 1].

Важливо відзначити, що феномен концептуальної моделі виник набагато раніше, ніж була сформульована дана дефініція, ще в давні античні часи. Наприклад, у своєму трактаті «Поетика» Арістотель розглядав мімезис, тобто наслідування, як концептуальну модель, яка пояснює взаємодію мистецтва та реальності. Філософ вважав, що сутність художнього задоволення полягає в радості впізнавання: спостереження знайомого явища активує спогади про схоже, викликає асоціації та порівняння [2, с. 25 – 28].

У XVII столітті великий фізик та астроном Г. Галілей представив світові у своїй книзі «Математичні міркування та демонстрації про дві нові науки», опублікованій в 1638 р., концепцію інерції, яка суттєво змінила сприйняття фізичних явищ. Експерименти вченого з нахиленими площинами дозволили розглядати рух тіл під впливом сили тяжіння, а його концептуальна модель

передбачала, що тіла вільно падають із однаковим прискоренням, незалежно від їх маси [4, с. 457].

Трохи пізніше, у 1682 р., І. Ньютон у своїй праці «Математичні начала натуральної філософії» сформулював закон, згідно якого кожна маса притягує іншу за допомогою сили тяжіння [15, с. 103].

Вивчення концептуальних моделей у філологічній галузі розкриває важливі аспекти взаємодії мови, культури та когніції.

Одним з найбільш відомих дослідників когнітивної лінгвістики «як розділу мовознавства, який вивчає процес виникнення, сприймання, розуміння мови, її роль у пізнавальній діяльності людини, тлумачення текстів з огляду на позамовні чинники» є Дж. Лакофф [7, с. 493]. Він разом зі співавтором М.Джонсоном у своїй праці «Метафори, якими ми живемо» (1980) висунули тезу, що метафори не просто прикраса мови, а становлять основні концептуальні моделі, за допомогою яких ми розуміємо абстрактні поняття. Наприклад, у мові можуть існувати метафори, які виражають розуміння часу, дії, влади тощо [37, с. 3].

Л. Талмі, визнаний професор лінгвістики та філософії в університеті Буффало (штат Нью-Йорк), висвітлив в своїх дослідженнях важливі аспекти концептуальних моделей у мові. Відомий своєю роллю у формуванні когнітивної лінгвістики, Л. Талмі вивчив взаємодію між семантичними та формальними мовними структурами, розкриваючи та аналізуючи внутрішні концептуальні моделі, які впливають на сприйняття мови [52, с. 18 – 31].

Спеціалізуючись на мові ідиш та мовах американських індіанців, він дослідив, як концептуальні моделі різних культур відображаються у лінгвістичних структурах. Дослідник вказав на важливість розуміння, як мовні елементи відображають та формують спосіб мислення та уявлення про світ у різних груп населення [52, с. 177 – 236].

Творчість Ч. Філлмора визнають величезним внеском у розвиток синтаксису та семантики, а його вплив на когнітивну лінгвістику розглядається як ключовий момент у становленні цієї галузі. Його праці визначили нові

підходи до розуміння мовних структур, переходячи від простого аналізу до розкриття глибоких концептуальних моделей, які лежать в основі мови [25, с. 20 – 32].

Сучасний стан науки підтверджує тісний взаємозв'язок між мовою та мисленням, а їхні одиниці систематично взаємодіють. Однак питання про те, як саме відбувається взаємний вплив комплексу (мова-мислення-дійсність), залишається предметом обговорення. Спроба зв'язати дві статичні сутності – мову і розумовий образ, розглядається як проблема мовної відносності і відображається в гіпотезі Сепіра-Уорфа.

Основні положення гіпотези лінгвістичної відносності полягають в тому, що мова визначає мислення та процес пізнання загалом, а через нього – культуру та суспільну поведінку людей, утворюючи цілісну картину світу. Б.Уорф визнає функцію впорядкування хаосу об'єктивної реальності за допомогою мови: будь-який розумовий процес влітається у мовну діяльність, проте мова встановлює певні межі для мислення. У світі як сукупності різномірних явищ немає внутрішньої єдності. Лише завдяки вказівній функції мови можливе впорядкування та взаємозв'язок речей. Це призводить до формування загального світогляду тих, хто володіє цією мовою. Таким чином, пізнавальні можливості людини обмежені властивостями її мови [57, с. 197 – 215].

Формулювання Б. Уорфа викликає суперечливі відгуки і, фактично, ідентифікує мовну картину світу з його концептуальною моделлю, описуючи мову як форму, що сприяє появі особливого уявлення про світ. Існують серйозні зауваження щодо прямої проєкції форми мови на картину світу, і пропонуються обґрунтовані аргументи проти цього підходу.

А. Вежицька вважає, що дискусії щодо того, чи відображає, чи формує мова спосіб мислення, базуються на непорозумінні. Вона впевнено стверджує, що обидві ці аспекти існують паралельно. У контексті культуроспецифічних слів вона розглядає їх як понятійні інструменти, що відображають минулий досвід дій та роздумів про різні речі у конкретний спосіб, закріплюючи ці

підходи. Проте, на її думку, ці слова ніколи не визначають повністю світогляд суспільства, оскільки завжди існують альтернативні способи вираження [58, с. 139 – 142]. За Р. Джекендоффом, реальність «проектується» в семантиці природної мови, що формує мовну картину [31, с. 13]. Тобто, наведені підходи підкреслюють перевагу дійсності та визначальну роль концептуальної моделі світу.

Сучасні розгляди передбачають існування не лише мовної картини світу, але й когнітивної картини світу, «горизонт пізнання» якої постійно розширюється з розвитком наших знань. Когнітивна картина світу визначається ментальним уявленням про реальність, яке формується в процесі когнітивної свідомості людини чи народу і є результатом свідомого або несвідомого відображення дійсності під час мислення [19, с. 271].

Когнітивні процеси виявляють домінування над мовними структурами. Однак, встановлюючи зв'язки між елементами знань через мову, людина збагачує свої вихідні когнітивні знання лексикосемантичними, граматичними та лінгвопрагматичними елементами. Таким чином, мовні знаки вбирають у себе узагальнений досвід когнітивного освоєння дійсності і піддають його впливу системи мови через вже наявні мовні відносини, такі як дериваційні, семантичні, синтагматичні та стилістичні.

Використовуючи концепції когнітивної науки, опис абстрактних явищ, таких як простір і час (складових хронотопу), стає цілком об'єктивним. У сучасній лінгвістиці термін «концептуальна модель» може застосовуватися до смислового плану безлічі мовних одиниць або навіть однієї мовної одиниці, причому кожен мовний знак розглядається як засіб зберігання та передачі узагальненої інформації з семіотичного погляду. В цьому контексті можна розглядати час та простір як багатовимірні ментальні утворення – макроконцепти, що включають понятійну основу, внутрішню структуру та соціокультурний компонент. Уявлення про хронотоп відіграють важливу роль у системі світоглядних домінант. Очевидно, що немає сфери людської діяльності, яка існувала б поза часопросторовим континуумом. Абстрактний характер цих

феноменів робить їх недоступними для сприйняття через органи чуття, оскільки вони не породжують конкретних образів у свідомості. Вчені визнають, що не час і простір являють собою основу подій у світі, а їхні ознаки, такі як тривалість, лінійність, динамізм [31, с. 35 – 39].

Для вивчення таких макроконцептів, як час та простір слід відзначити, що концепт є смисловою складовою словесного знака, яка відображає поняття, пов'язане з розумовою, духовною чи матеріальною сферою існування людини, закріплений у суспільному досвіді народу [19, с. 300].

Формування макроконцепту «час» розпочинається з наочної основи просторової динаміки, а саме – зміни речей у просторі. Уявлення про час виникає зі сприйняття переміщень, і подальше розширення цього макроконцепту охоплює всі зміни, незалежно від їхніх якісних відмінностей.

Час і простір мають величезне значення для людини, представляючи взаємопов'язані концепції. Їхнє взаємовідношення можна виразити у формулі: «час – це простір життєвої діяльності» [31, с. 56].

Свідомість людства обладнана досвідом часу, в той час як уявлення про нього воно формує на основі власних винаходжень, які можна виразити через простірну репрезентацію часу. Якщо взяти за основу ідею взаємодії категорій часу та простору, то чуттєве сприйняття об'єктивної дійсності включатиме в себе представлення цих об'єктів у конкретному просторі.

Складність розуміння ідей часу та простору також пов'язана з відсутністю в обсязі даних конкретних та наочних частин, на які свідомість могла б спиратися як на прототип. Мова йде про феномени в тому сенсі, який включається у філософські визначення, базовані на розумінні простору та часу як об'єктивних форм існування матерії, які відображаються у свідомості людини і виражені мовою за допомогою граматичних засобів. Говорячи про концептуальні моделі, можна припустити, що вони мають відповідності у комплексі мовних репрезентантів, який включає лексичні, граматичні та лінгвокультурні одиниці. Наприклад, аналіз макроконцепцій «час» та «простір» з урахуванням лінгвокультурологічних номінаторів дозволяє виявити наступні

особливості у сприйнятті часопросторових відносин у відомих представників світової літератури:

- переважання часу над простором;
- багатофункціональність часового континууму;
- матеріально-орієнтований розподіл часу;
- пріоритет особистої відповідальності у поведженні з часом;
- обмеженість часового ресурсу [31, с. 108] [12, с. 146 – 151].

Отже, вивчення концептуальних моделей, розпочате ще в епоху Арістотеля і закріплене у визначеннях А. Велфорда минулого століття, на сучасному етапі набуває нових обертів, оскільки взаємозв'язок мови та мислення став одним з ключових об'єктів вивчення у філологічній галузі. Важливо відзначити, що хронотоп становить основну категорію у картині світу. Абстрактний характер явищ, таких як простір і час, ускладнює їх дослідження в межах окремих наукових теорій. Сучасні підходи до категоризації та концептуалізації відкривають нові можливості для осмислення часопросторового континууму через призму концептуальних моделей.

Висновки до першого розділу

У підсумку даного розділу можна визначити, що хронотоп, походження якого має коріння у філософських та математичних концепціях, знайшов своє втілення в літературному контексті як об'єднання часових та просторових аспектів. Дослідження часопростору в філології розкриває його ключову роль у формуванні художніх образів та структури тексту.

Вивчення ролі хронотопу у науковій фантастиці підкреслює його вагомість у конструюванні альтернативних реальностей та відображенні сучасних наукових концепцій. Це розширює можливості письменників у висвітленні технічних та соціокультурних аспектів уявних світів.

Простір у творах науково-фантастичного жанру, на відміну від інших, не обмежується локаціями лише нашої планети. Він охоплює колосальний масштаб нашого Всесвіту та паралельних реальностей, розширюючи ментальні рамки головних героїв.

Письменники також вміло експериментують з темпоральною концепцією науково-фантастичних творів. В тексті можна зустріти часові спіралі, парадокси, подорожі, позачасові феномени, зворотну хронологію та різноманітні маніпуляції з протіканням часу в альтернативних світах, що робить його не просто рамкою, в межах якої протікають основні події, але й активним фактором, що піддається модифікаціям та переосмисленню.

В контексті концептуальних моделей, зокрема взаємозв'язку мови та мислення, вивчення хронотопу підкреслює його значущість у формуванні картини світу. Це стає ключовим елементом для розуміння культурного контексту та виявлення впливу абстрактних явищ, таких як час і простір, на ментальні уявлення та концептуалізацію навколишньої дійсності.

Отже, вивчення хронотопу як об'єкта лінгвістичних досліджень розкриває його міжгалузевий характер, що важливо враховувати при аналізі як художніх творів, так і наукових праць. Це допомагає розуміти вплив часово-просторових аспектів на формування значень, структури текстів та сприйняття людиною світу навколо неї.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ХРОНОТОПУ В АНГЛОМОВНИХ НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНИХ РОМАНАХ

2.1 Наративна перспектива роману Айзека Азімова «Кінець вічності»

Айзек Азімов – визначний письменник-фантаст, вигадані світи якого зачаровували не одне покоління читачів. Він написав понад півтисячі книг і оповідань, пробуючи себе в різних жанрах: від наукової фантастики до детективів та фентезі.

Письменник зробив вагомий внесок у розвиток науково-фантастичного жанру, відобразивши в своїх творах актуальні на той час теми технічного прогресу, космосу, соціуму та багато інших. Він одним із перших розглянув можливість застосування штучного інтелекту у повсякденному житті людини, сформулювавши три закони робототехніки:

1. Робот не може завдати шкоди людині або своєю бездіяльністю допустити, щоб людині було завдано шкоди.
2. Робот повинен коритися всім наказам, які дає людина, крім тих випадків, коли ці накази суперечать Першому Закону.
3. Робот повинен дбати про свою безпеку тією мірою, якою це не суперечить Першому чи Другому Законам.

Особливе значення у творчому доробку А. Азімова займає роман «Кінець вічності», який описує діяльність організації під назвою «Вічність», що існує поза часом і зародилася в 27 Столітті. Головна задача, яка стоїть перед Вічними, працівниками корпорації, – змінити перебіг історії заради блага людства.

На початку роману ми знайомимося із головним героєм, Ендрю Харланом, Вічним із 95 Століття, який, після навчання в школі Вічності, стає Спостерігачем у 482 Столітті. Його захоплення Первісною історією привертає увагу Старшого Обчислювача Лабана Твісела, який пропонує йому посаду Техніка та одного з наставників Брінслі Шерідана Купера.

Гоббі Фінжі, Старший Обчислювач, доручає Ендрю спостерігати за аристократкою Нойс Ламбент. Закохавшись у дівчину, Харлан намагається змінити свою долю, але зіткнувшись із законами Зміни Реальності, він розуміє, що Ламбент може стати іншою особистістю.

Відчайдушний Ендрю, бажаючи одружитися із Нойс, викрадає її із 482 Століття та укриває в Прихованому Столітті. Це викликає негативну реакцію Лабана Твісела, і Ендрю Харлан вимагає з ним зустрічі, усвідомлюючи свою роль у проєкті по збереженню організації Вічність.

Головний герой стверджує, що технології для створення Генератора темпорального поля були передані Малансону з майбутнього. Твісел розкриває «найвеличніший секрет Вічності» – Брінслі Купер і є Віккор Малансон, засновник генератору.

Під впливом «Мемуарів Малансона», Лабан Твісел зраджує Ендрю Харлана та блокує його в рубці управління, намагаючись запустити часову капсулу з Брінслі Купером. Натомість головний герой відправляє засновника генератору ще глибше в минуле. Незважаючи на побоювання Старшого Обчислювача, Вічність продовжує існування.

Твісел переконує Харлана врятувати Вічність, і разом вони шукають оголошення в рекламному тижневику XX століття, щоб визначити точний час, куди потрапив Купер. Ендрю знаходить потрібне оголошення, але не розкриває його Лабану, вимагаючи повернути Нойс. Той обіцяє безпеку дівчині й головному герою після того, як Купер повернеться.

Ендрю Харлан і Лабан Твісел вирушають у Приховані Століття, де Старший Обчислювач докладно розповідає про свій страх щодо надлюдей. Бар'єр на кордоні 100000 Століття зникає, і вони успішно прибувають у потрібний проміжок часу, де знаходиться Нойс.

Повернувшись у 575 Століття, Лабан відправляє Ендрю і Нойс у 1932 р., той самий період, куди потрапив Брінслі. Вражений розповіддю дівчини, головний герой усвідомлює, що став частиною боротьби майбутнього людства з Вічністю. Нойс розкриває справжні мотиви Схованих Століть: вони планують

знищити Землю, впливаючи на минуле, оскільки планета, після заснування організації стала для людей в'язницею.

Ламбент пропонує Харлану залишитися в 1932 р., щоб змінити хід історії. Вона спонукає його надіслати листа вченому, що призведе до появи першого ядерного вибуху в 1945 р., змінюючи тим самим майбутнє. Ендрю, вагаючись, погоджується, і разом вони залишаються в новій епосі. Організація Вічність зникає, і розпочинається Безкінечний Шлях.

Аналізуючи структуру сюжету роману, слід зауважити, що він відзначається складною наративною конструкцією. Події в творі розгортаються не за хронологічним порядком, адже включають флешбеки до минулого. Наприклад, розповідь про першу зустріч Ендрю Харлана і Нойс Ламбент (*“He could remember it. He stared at the person who entered. It was not that Harlan had never seen a girl in Eternity before. Never was too strong a word. Rarely, yes, but not never. But a girl such as this! And in Eternity!”*) або опис життя Брінслі Шерідана Купера під час створення Генератора темпорального поля (*“It is referred to as the Mallansohn memoir. The memoir tells the story of a man named Brinsley Sheridan Cooper, born in the 78th, inducted as a Cub into Eternity at the age of twenty-three, having been married for a little over a year, but having been, as yet, childless”*), що зробило свій внесок у формування історії організації Вічності, транслюють розрив хронологічно прямої лінії оповіді.

Визначаючи наративний тип необхідно зазначити, що в романі оповідь ведеться від 3 особи, що може бути підтверджено використанням особових займенників він, вона, вони: *“he expected no movement”*, *“she was dressed in the style of the upper classes”*, *“they never grew completely friendly”*.

Тип оповідача можна визначити як всезнаючий, тобто той, хто не просто спостерігає за діями героїв твору, а відтворює їхні думки та ментальний стан, що легко простежується у романі: *“by the close of the third day Harlan was beginning to feel that his duty as an Eternal left him only one course of action”*. Це додає глибини та різноманітності оповіді, дозволяючи читачеві краще зрозуміти мотивації персонажів.

Наративна перспектива роману «Кінець вічності» транслює складну сюжетну та часопросторову структуру твору, підкреслюючи високий рівень мистецького хисту письменника. А його зацікавленість в долі головних героїв, ретельне прописання характерів, а також зображення поступового морального розвитку сприяють високому рівню зацікавленості та емпатії читачів.

Отже, А. Азімов був неймовірно талановитим та високоосвіченим письменником, який змінив жанр наукової фантастики та став одним із найбільш відомих та популярних авторів у світі. За своє життя А. Азімов написав понад 500 книг, включаючи наукову фантастику, фантастику для дітей, книги з історії та науки, мемуари та багато іншого. Майстерність автора відобразилась в одному з його найбільш відомих творів «Кінець вічності», в якому поєднались надзвичайно компліковані організація хронотопу та наративна перспектива.

2.2 Наративна перспектива роману Пола Андерсона «Щит часу»

Пол Андерсон – визнаний майстер наукової фантастики та фентезі, чий творчий шлях став важливим компонентом літературної спадщини ХХ століття. Він відзначався вражаючим розмаїттям тем та жанрів, де була реалізована не тільки глибока філософія, але й виняткова майстерність мови. Від перших кроків у світі літератури до його останніх творів, П. Андерсон залишався вірним своєму кредо – вивчати не тільки простір Всесвіту, але й найглибші куточки людської душі.

Творчі інтереси П. Андерсона проявлялися в надзвичайно різноманітних напрямках. Однією із здобутих галузей освіти письменника була історична, а завдяки своєму походженню (батьки були родом із Данії), він володів глибоким знанням скандинавських мов (як давніх, так і сучасних) та літератури Європейської Півночі. Тому не дивно, що він виявляв великий талант у написанні як дитячих та науково-популярних книг, так і авантюрних романів і детективів. Серед його творів варто відзначити переробки та переклади

середньовічних скандинавських саг. Звісно, його вагомий внесок у світ літератури включав науково-фантастичні романи, повісті та оповідання.

Одним із найвагоміших творів П. Андерсона – є «Щит часу» – науково-фантастичний роман, присвячений темі подорожей у часі. Роман створений шляхом поєднання раніше написаних оповідань, що об'єднали тих же героїв – Манса Еверарда і Ванду Темберлі. Автор розглядає подорожі в часі та їхні можливі наслідки, розгортаючи історію через призму пригод і наукових відкриттів [51, с. 20 – 22].

Вартими розгляду є сюжет та наративна перспектива даного твору.

Роман починається з того, що головний герой, агент організації Патруль часу Менс Еверард, повертається до Нью-Йорка в 1987 р. та отримує від свого начальника Гуйона завдання розслідувати наміри агента Ванди Темберлі, яка вступила на службу через таємничий часовий парадокс.

Між тим, виконуючи інше завдання, Менс подорожує до 209 р. до н.е., використовуючи фальшивий образ воїна трака Меандра, щоб вивчити зміни в просторово-часовому континуумі. Він опиняється у в'язниці через звинувачення Екзальтаціоністів, які прагнуть змінити історію на користь Антіоха III Великого. Еверарду вдається втекти і зірвати їх план.

Після успішного завершення місії Менс Еверард повертається до 1987р., де зустрічає Ванду Темберлі, з якою в нього виникає взаємна симпатія.

Дівчина отримує завдання вивчити фауну в 13212 р. до н.е. на північноамериканському континенті, де вона одразу знаходить спільну мову з представниками корінного населення тулатів.

В той самий час агент Кіт Денісон, відправлений до Парижа в 1980 р., виявляє, що історія значно змінилася, і місто перебуває під теократичним урядом.

Еверард та Темберлі об'єднують зусилля, щоб врятувати Денісона від наслідків зміни часу. Вони виявляють, що причина усіх проблем пов'язана з подією в Королівстві Сицилія в XII столітті, і їм вдається відновити історію, усунувши небезпечного Лоренцо де Конті.

Завдяки їхній спільній дії, агенти Патруля часу знову стають оберегами історії.

Сюжет роману «Щит часу» демонструє неймовірно компліковану наративну структуру та часопросторовий каркас, оскільки П. Андерсон використовує таку техніку презентаційної послідовності, як флешбек. До нього можна віднести побачення Менса Еверарда та Ванди Темберлі, які згадував головний герой у найтяжчі моменти (*“After a while, he noticed he was remembering an afternoon two thousand years and more beyond this moment”*), спогади головної героїні про період її навчання в олігоцені (*““Why?”, she wondered. “As though this is the last time ever”*”), минуле Червоного Вовка, з яким боролася Ванда перебуваючи в 13212 р. до н. е. (*“Then he too was grave, he too remembered – a woman whose hair and eyes were summer”*), тощо.

Наративний тип цього твору – оповідь від 3 особи, на що вказує використання таких особових займенників, як він, вона, вони: *“the day after he left”*, *“the calendar said that tonight she lay twenty-nine hundred years dust”*, *“they shook hands”*.

Роман «Щит часу» містить всезнаючий тип оповідача, що означає відображення автором думок, почуттів та ставлення героїв до певних ситуацій або один до одного: *“Everard doubted that the gesture occurred in Guion’s native milieu”*. Це значно полегшує процес занурення читача у художній світ твору.

Отже, Пол Андерсон залишив свій слід у світі наукової фантастики, зафіксований численними нагородами та визнанням читачів. Він продовжує жити в своїх творах, які надихають та розвивають уявлення про можливості та загадкові аспекти нашого світу, оскільки відзначаються глибоким науковим підґрунтям, докладно вивченими світобудовами і складними персонажами. Його творчість є важливим внеском у літературний канон наукової фантастики. Яскравим прикладом виступає твір «Щит часу» із серії «Патруль часу», який, завдяки своїй унікальній наративній перспективі, захоплює увагу читачів будь-якого віку вже з перших сторінок.

2.3 Визначення концептуально-сміслових моделей хронотопу в романах «Кінець вічності» та «Щит часу»

2.3.1 Дослідження концептуальної моделі хронотопу в романі «Кінець вічності»

Роман «Кінець вічності» Айзека Азімова – це складний і захоплюючий науково-фантастичний твір, в якому автор розглядає питання людської природи, безсмертя та взаємодії людини з часом. Слід докладно розглянути часопросторову організацію як базовий компонент внутрішнього світу роману, а також її роль у створенні образів та тематики твору.

Роман «Кінець вічності» описує існуючу поза часом та простором могутню організацію Вічність (Eternity), здатну здійснювати подорожі у часі, або Біочасі (Physio Time), як його називають Вічні (Eternals), працівники організації. Вічність була заснована в 27-му Столітті (час до цього періоду називається Первісною історією (Downwhen Terminus)) після того, як на основі генератора темпорального поля вченого 24 Століття Віккор Малансон, що вважається легендарним засновником Вічності, були проведені проривні дослідження в математиці та фізиці. На основі досліджень вдалося протягнути темпоральне поле далеко в майбутнє, коли Сонце перетворилося на Наднову Зірку. Черпаючи її енергію, організація створила усі умови для переміщень у часі за допомогою Секторів Вічності (Kettles) у різних напрямках: з теперішнього (Homewhen) у минуле (Downwhen) чи майбутнє (Upwhen). Дослідження часу привели Вічних до ряду нерозв'язних загадок, у тому числі Прихованих Століть (Hidden Centuries or Void Maillenia) між 70000 та 150000 століттями.

Вічні контактують з людьми, що живуть у Часі (тими, хто не належить до організації) і торгують між століттями, але ретельно приховують своє втручання в хід історії, здійснюючи Зміни Реальності (Reality Changes): Мінімальний необхідний вплив (Minimum Necessary Change) або Максимальну очікувану реакцію (Maximum Desired Response). Мета втручань – благо

людства: Вічні запобігають війнам, катастрофам, епідеміям. У більшості випадків побічним ефектом є зникнення космічних технологій.

Отже, А. Азімов у своєму творі створив складну, не схожу на жодну іншу у науково-фантастичних творах, систему хронотопних перетворень, яка може вразити не тільки спеціалістів філологічної галузі, але і представників інших наук.

Проведене дослідження демонструє той факт, що однією з найбільш вагомих своєрідностей хронотопу роману «Кінець вічності» є синергетична концепція його організації, згідно якої простір та час розглядаються як нерозривно пов'язані складові внутрішнього світу літературного твору. Базуючись на цей висновок та застосовуючи класифікації Е. Пілкінгтон, яка розглядає простір як метафору, наслідок технічного прогресу та уявлення майбутнього, а також Дж. Вілліса, який виокремлює детерміністичний, недетерміністичний, ретроградний та штучний час, можна визначити концептуально-сміслову модель аналізованого твору, в якій *простір репрезентований як втілення уявлень про майбутнє, а час несе детерміністичне значення.*

Визначена концептуальна модель може бути засвідчена декількома характерними рисами хронотопу в романі «Кінець вічності».

Просторова організація твору представлена як *втілення уявлень автора про майбутнє*, де новий світ існує в умовах швидкого науково-технічного прогресу, а також моральної деградації суспільства. А. Азімов демонструє нові технічні засоби, до яких входять пристрої для переміщення часу, роботи-помічники, спідіваки тощо, нові соціальні устрої (наприклад, панування матріархату) та культурні зміни (ектогенні пологи, відвертий одяг та вульгарний макіяж), які впливають як на архітектуру, демонструючи надання переваги химерному та яскравому дизайну, так і на оточуюче середовище, репрезентоване у вигляді пустельних пейзажів.

Темпоральна організація твору несе *детерміністичний* характер, який передбачає причинно-наслідкову залежність подій. Основна ідея такої

структури закладена в завданні Вічності – здійснення Змін Реальності на благо людства. Даний тип часу передбачає відображення того, як кожне втручання Вічних в хід історії в певному Столітті змінює реальність в іншій епосі.

Концептуально-сміслова модель хронотопу представлена в тексті у формі часових періодів (Століть), в яких мають місце певні культурні особливості, що виражають характеристики простору, в якому відбуваються основні події, оскільки автор не уточнює локації. Всього їх налічується 22:

1) 20 Століття (1932 р., 1945 р.) – проміжок часу, куди потрапив Брінслі Шерідан Купер через свавілля головного героя Ендрю Харлана. Зміна Реальності, наслідком якої став ядерний вибух. Кінець Вічності та початок Нескінченного Шляху.

2) 21 Століття – за словами Ендрю Харлана, пік розквіту Лос-Анджелеса.

3) 24 Століття – Час, коли було винайдено установку отримання темпорального поля Віккорм Малансоном (як пізніше виявилось, Брінслі Шеріданом Купером).

4) 27 Століття – період створення організації Вічність.

5) 30 Століття – Вічність починає здійснювати Зміни Реальності, відбувається «перший ядерний вибух».

6) 72 Століття – єдине століття, за твердженням Лабана Твісела де роблять хороші цигарки.

7) 78 Століття – Біочас, коли народився Брінслі Шерідан Купер.

8) 95 Століття – Століття, в якому народився Ендрю Харлан. Зазначається домінування аграрного укладу життя, де ядерна зброя під заборонаю, а найпоширенішим будівельним матеріалом є деревина.

9) 123 Століття – заборона на паління цигарок.

10) 223 Століття – перша Зміна Реальності, яку здійснив Ендрю Харлан, в результаті якої було зупинено війну, що мала статися у наступному столітті.

11) 224 Століття – період передбачуваної війни.

12) 300 Століття – Енергетичне Століття, в якому все робиться за допомогою силових полів; Час Енергетичних Вихорів.

13) 482 Століття – місце, з якого розпочалася служба Ендрю Харлана і де він зустрів свою кохану Нойс Ламбент. Це Час процвітання матриархату, матеріалізму, ектогенезу та штучного інтелекту, де немає місця моралі, коханню та класової рівності.

14) 575 Століття – Час, в якому в основному працювали Лабан Твісел та Ендрю Харлан. Навколишній світ постає у ніжних відтінках, де особливої цінності набувають речі виготовлені з порцеляни та скла.

15) 600 Століття – Енергетичне Століття, в якому народився Гоббі Фінджі.

16) 803 Століття – Час процвітання гедонізму та депіляції серед підлітків. Століття, в якому народився Август Сеннор.

17) 1174 Століття – Час, наріжною проблемою якого є вирубка та, як наслідок, брак лісів.

18) 2456 Століття – Століття, в якому Ендрю Харлан зміг дізнатися долю Нойс Ламбент. Тут широкої популярності набувають Молекулярні Плівки, що здатні зробити будь-яку поверхню дзеркальною.

19) 2481 Століття – період виготовлення Електрогравітаційних Кораблів. Поширення проблеми наркотичної залежності.

20) 30000 Століття – Час народження Лабана Твісела. Люди стають генетично схожими на своїх давніх нащадків.

21) 111394 Століття – Століття, в якому народилася Нойс Ламбент і куди «випадково» потрапила разом з Ендрю Харланом.

22) 70000 – 150000 Століття – Приховані Століття. Як і працівники Вічності, люди цього періоду вміють подорожувати в часі, проте тільки спостерігають і не втручаються.

Графічно концептуально-синергетичну модель хронотопу роману можна представити у вигляді схеми переміщень головного героя, Ендрю Харлана (*див. Схема 1*):

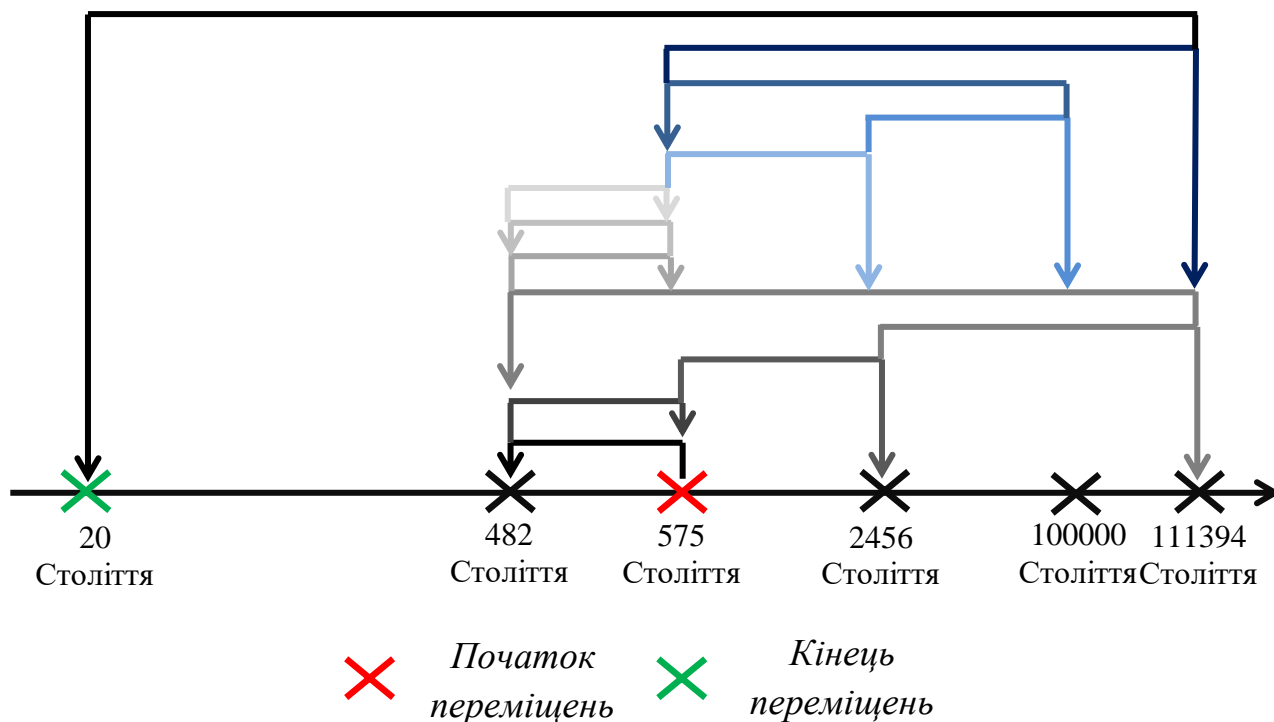

Схема 1. Переміщення в часі в романі «Кінець вічності»

Як можна побачити, переміщення персонажів у часовому просторі дуже складне та різнопланове, що демонструє наявність різних темпоральних періодів. Так, ми бачимо, що дії роману розпочинаються в 575 Столітті, основному періоді місцеперебування багатьох Вічних, де автор знайомить нас з протагоністом: *“Harlan had been in the 575th for weeks before he met Brinsley Sheridan Cooper”*.

Перша подорож у часі, зображена у творі, відбувається у 482 Століття, рідну епоху (як спочатку представлено у творі) Нойс Ламбент: *“Harlan had been two years a Technician when he re-entered the 482nd for the first time since leaving with Twissell”*.

Після завершення місії в 575 Столітті, Ендрю без зволікань вирішує направитися до 2456 Століття з корисливою метою: *“Now, as part of his felonious maneuvering (he made no effort to choose a milder phrase) he stood at the barrier before the 2456th”*.

Пізніше, з метою приховати Нойс від організації, Ендрю переміщується разом з нею у 111394 Століття: *“The temporometer read: 111,394”*.

Укривши свою кохану в Прихованому Столітті, куди потрапити Вічним не так просто, Харлан повертається до 482 Століття, щоб зібрати свої речі: *“At the 482nd he slowly packed his personal effects”*.

Після недовгої подорожі, він знову облаштовується у 575 Столітті: *“He re-established himself at the 575th”*.

Оскільки Ендрю продовжує виконувати обов'язки Техніка в організації, йому слід повернутися до 482 Століття, де він нещодавно успішно провів спостереження. Крім того, його подорож має на меті вивчення будь-яких Змін у Реальності, про які він може отримати інформацію у цьому часовому періоді: *“He looked first for the coming Change in the 482nd”*.

Наступним етапом пошуків є величезна бібліотека, розташована у 575 Столітті: *“The other took place in the 575th Section branch of the library”*.

Після виявлення кількох часових відсіків із дефектами, які потребують виправлення, Харлан вибирає подорож до 2456 століття. Одна з причин цього вибору полягає в тому, що помилка в даному проєкті може призвести до смертей багатьох людей, а інша – у бажанні дізнатися про долю Нойс у новій Реальності: *“It needed, then, only a quick trip to the 2456th to find out the nature of Noys's analogue in the new Reality”*.

У спробі повернутися назад, Ендрю Харлан стає жертвою пастки, яку створив Лабан Твісел, і опиняється у 100000 Столітті: *“It read 100,000”*.

Не вагаючись, Ендрю швидко вирішує повернутися у 575 Століття і успішно втікає: *“He carried himself to the 575th”*.

Повернувшись назад, Ендрю Харлан дізнається про таємницю Брінслі Купера і відправляє його у 20 Століття. Тим часом, хвилюючись за Нойс, герой вирішує відвідати свою кохану в 111394 Столітті: *“111,394th!”*.

Переконавшись у тому, що Нойс знаходиться в безпеці, Ендрю разом з нею вирушає на пошуки Брінслі у 20 Століття. Тут він дізнається, що дівчина насправді походить із Прихованого Століття, а також розкриває її справжні мотиви. Піддавшись впливу, Ендрю вирішує залишитися разом із Нойс у цьому

часовому періоді з метою реалізації плану щодо знищення організації Вічність: *“It is now the 19.32nd”*.

Отже, ми можемо сказати, що дана схема ілюструє складність часопросторової структури твору, відображаючи основні критерії, за якими визначалася концептуально-сміслова модель хронотопу: можливість переміщення у часі обумовлена науковим прогресом, розширенням просторових меж та створенням спеціальних технічних засобів, а кожен новий перехід Ендрю Харлана у часі викликаний наслідками попереднього.

Вагомою ознакою твору та одним з основних понять хронотопу є також зсув наративної перспективи, який у праці «Темпоральний зсув як засіб очуднення у жанрі наукової фантастики» Г. Олейнікової та І. Колегаєвої визначається як «зміщення часу нарації у майбутнє, у якому тими чи іншими композиційно-мовними способами читачеві дають зрозуміти, що розповідь про події ведеться не в той історичний відрізок часу, у якому створено твір і в якому живе читач, але в більш-менш віддаленому майбутньому». За словами дослідниць, важливими елементами, за допомогою яких реалізується зсув наративної перспективи, є фабульне минуле, яке може виступати у якості як реального майбутнього, так і реального минулого, та реальний теперішній/минулий час, тобто час, коли було написано твір і коли його було прочитано [8, с. 114 – 115].

Розглядаючи часопросторову організацію твору з точки зору зсуву наративної перспективи, яка за своєю структурою є досить поширеною, слід зазначити, що синергетична структура 20 Століття, а саме 1932 та 1945 рр. є не дуже віддаленим фабульним минулим для автора та його сучасників (1955 р.), а також далеким для читачів 2023 р. Часовий план 21 Століття, який є фабульним майбутнім для А. Азімова та читачів 1950-х – 1960-х рр., співпадає і є реальним теперішнім для сучасних читачів. Синергетичні структури, які включають в себе період з 24 до 150000 Століття є фабульним майбутнім як для автора та сучасних йому читачів, так і для читаючих твір сьогодні (див. *Схема 2*).

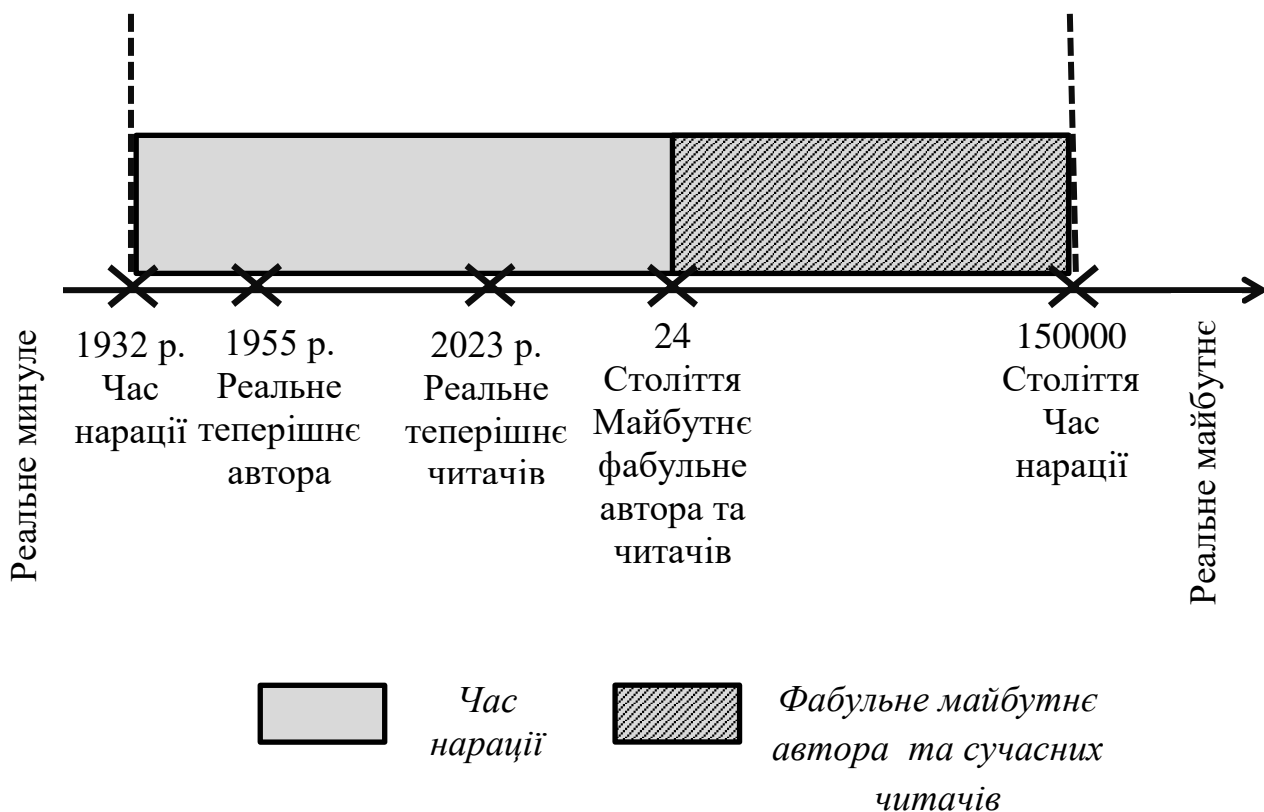

Схема 2. Темпоральний зсув наративної перспективи в романі «Кінець вічності»

Як видно з вищенаведеної схеми темпорального зсуву наративної перспективи, усі фабульні події роману зосереджені в часових рамках з 1932 р. до 150000 Століття. Темпоральний проміжок «Час нарації» тісно пов'язаний та включає в себе такі часові плани, як не дуже віддалене фабульне минуле автора та його сучасників та далеке фабульне минуле читачів початку XXI століття (1932 р.), реальне теперішнє автора (1955 р.), реальне теперішнє читачів (2023 р.) та майбутнє фабульне автора та читачів (24 Століття – 150000 Століття).

Отже, здійснене дослідження роману «Кінець вічності» А. Азімова вказує на його унікальний характер у рамках науково-фантастичного жанру. Письменник створив складну систему хронотопних перетворень, яка відрізняється від інших творів у жанрі. Просторова організація роману відображає уявлення автора про майбутнє, де він представляє новий світ з урахуванням швидкого науково-технічного прогресу та моральної деградації суспільства, в той час як темпоральна має детерміністичний характер, де кожне

втручання Вічних в хід історії має причинно-наслідкову залежність та змінює реальність у різні епохи. Саме тому роман «Кінець вічності» вражає своєю унікальною синергетичною концепцією хронотопу, яка дозволяє читачеві глибше зрозуміти взаємозв'язок простору та часу в уявленому майбутньому.

2.3.2 Дослідження концептуальної моделі хронотопу в романі «Щит часу»

Особливу організацію хронотопу, яка створює амбітний і вражаючий ментальний ландшафт, має науково-фантастичний роман Пола Андерсона «Щит часу» із серії «Патруль часу». Варто дослідити, як саме час та простір узгоджуються в творі, і як це сприяє формуванню глибоких філософських та моральних концепцій.

Збірка «Патруль часу», що вперше побачила світ у 1960 р., містить 11 повістей, центральною фігурою яких є американець Менс Еверард. У 1954 р. головний герой стає членом загадкової організації під назвою Патруль часу (the Time Patrol), створення якої пов'язано з розробкою технології подорожей у часі у майбутньому. Під час однієї з таких мандрівок люди натрапляють на данелліан (Danellians) – далеких нащадків людей, які будуть існувати за мільйони років і досягнуть надзвичайного рівня розвитку. Данелліани наділені величезними можливостями, але їхнє існування залежить від людей, які жили до них, оскільки будь-яка зміна в історії викликає ланцюг подій, що може призвести до знищення данелліанського майбутнього або небезпечних його змін. Невеликі модифікації в історії не мають ніяких негативних наслідків, в той час як серйозні є небезпечними. Саме з ними повинна боротися організація Патруль часу, створена данелліанами.

Роман «Щит часу», який входить до цієї збірки, містить у собі розповідь про деякі з багатьох захоплюючих пригод Менса Еверарда та Ванди Темберлі, що включають в себе розслідування часових аварій, зміну подій у минулому та їхні наслідки, а також розкриває складні стосунки головних героїв.

Серед основних характеристик часопросторової організації роману слід назвати здатність подорожувати у часі. Як і в «Кінці вічності», головні герої, агенти організації Патруль часу, мають змогу маневрувати між різними епохами для того, щоб контролювати хід історії і розвиток подій, захищаючи людство від зловмисників, які постійно намагаються зруйнувати баланс, проте, на відміну від організації Вічність, вони зазвичай подорожують у далеке минуле, яке може сягати періоду задовго до Різдва Христового.

Ще одна надзвичайно важлива деталь, яка вирізняє цей твір з поміж усіх інших, що належать до науково-фантастичного жанру, роблячи його унікальним, це наявність в тексті реально існуючих постатей. Так, у творі можна зустріти Антіоха III Великого, Папу Григорія IX, Фрідріха II Швабського та багато інших.

Концептуально-смілова модель хронотопу даного роману може бути визначена на базі класифікацій, розроблених Е.Пілкінгтон та Дж. Віллісом. *Час* у творі має *детерміністичний концепт*, тобто той, щоб відображає причинно-наслідкові відношення між подіями, за правильне функціонування яких відповідає Патруль часу, а от *простір* представлений як *наслідок технічного прогресу*, оскільки навіть на ранніх етапах зародження життя планети люди змогли, за допомогою новітніх технологій переміщень у часі, створити цивілізацію.

Як і в творі А. Азімова, концептуальна модель хронотопу у тексті представлена у вигляді певних часопросторових проміжків, у яких відбуваються важливі для історії події, або до яких здійснюють подорожі головні герої. Проведений аналіз нарахував 18 темпоральних періодів:

1) 31275389 р. до н. е. – епоха олігоцену; час навчання Ванди Темберлі в Академії.

2) 18244 р. до н. е. – відпочинок Менса Еверарда з Вандою Тамберлі на плейстоценових Піренеях.

3) 13212 р. до н. е. – дослідження Вандою Темберлі фауни біля Берингового моря; її дружба з Арюком, представником племені Тулат, яке

пізніше захопили Хмарні люди; дослідження прибульців Ральфом Корвіном, а також визволення племені Тулат головними героями.

4) 13210 р. до н. е. – відкриття «Нового світу» Червоним Вовком та Маленькою Вербою.

5) 1765 р. до н. е. – місія Кіта Денісона на Кавказі.

6) 976 р. до н. е. – відпочинок Патруля часу на безлюдному острові посеред Егейського моря після атаки на екзальтаціоністів.

7) 209 р. до н. е. – місія Менса Еверарда по дослідженню зміни часопросторового континууму в Бактрі, Греко-Бактрійському королівстві; екзельціоністи намагаються змінити історію на користь Антіоха III Великого.

8) 1137 р. – місія Менса Еверарда в Королівстві Сицилія: історія змінює свій хід через вбивство Рожера II.

9) 1146 р. – укладання шлюбу Лоренцом де Конті з Іларією ді Гаetano, яку мали стратити; перемога головного героя.

10) 1245 р. – місія Менса Еверарда, під час якої він має порушити плани Гогенштауфенів.

11) 1902 р. – відвідування Менсом Еверардом квартири Шелтона, одного з агентів Патрулю часу, після місії в Бактрі.

12) 1965 р. – рік народження Ванди Темберлі.

13) 1980 р. – панування теократичного уряду в Парижі, що означає, що історію було змінено.

14) 1985 р. – період війни в Афганістані; дії відбуваються в Росії, недалеко від міста Рязань; передача капітаном стародавньої шкатулки невідомого походження Гаршину Юрію.

15) 1987 р. – часовий проміжок, до якого належить головний герой; у цей період Менс Еверард у місті Нью-Йорк має змогу перепочити між місяцями; в один з таких моментів він зустрічає Ванду Темберлі.

16) 1988 р. – важливе побачення Ванди Темберлі та Менса Еверарда в Нью-Йорці.

17) 1989 р. – перебування Ванди Тамберлі у зміненій реальності, внаслідок вчинку Лоренцо де Конті.

18) 1990 р. – Ванда Тамберлі просить допомоги у Менса Еверарда; після завершення справи по визволенню племені Тулат вони відпочивають у головного героя в квартирі в Нью-Йорку; зростання недовіри Гуйона до Менса та Ванди; повернення історії в правильне гирло.

Графічне зображення подорожей у часі наочно транслює концептуальну модель хронотопу роману «Щит часу» (див. Схема 3):

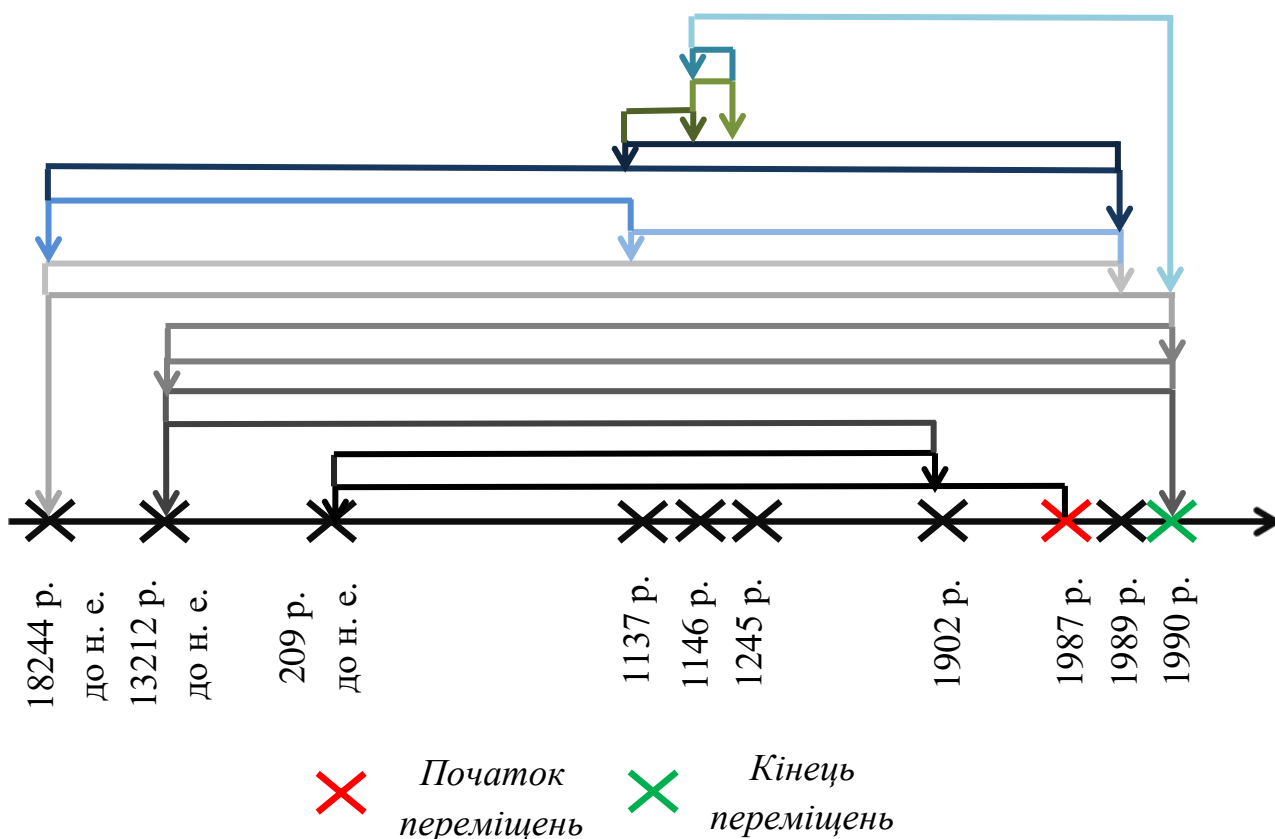

Схема 3. Переміщення в часі в романі «Щит часу»

Як видно зі схеми, основні дії твору починаються у 1987 р. у Нью-Йорці, де головний герой, агент Патруля часу Менс Еверард, після чергової місії, відпочиває у своїй квартирі, спілкуючись зі своїм начальником з приводу Ванди Темберлі, агента, що мала відношення до одного часового парадоксу: “1987 A.D.”, “*maybe returning to New York on the day after he left it had been a mistake*”.

Звідти протагоніст відправляється у 209 р. до н. е. у Греко-Бактрійське королівство, де має визначити причину зміни просторо-часового континууму: *“209 B.C.”*, *“the highway followed the right bank of the River Bactrus”*.

Після успішного завершення місії Менс здійснює подорож у 1902 р. у Париж, де спілкується з агентом Шелтоном: *“1902 A.D.”*, *“Shalten’s flat in Paris was large and luxurious, but on the Left Bank overlooking the Boulevard St. Germain”*.

Тим часом, Ванда Темберлі відправляється досліджувати фауну біля Берингового моря у 13212 р. до н. е.: *“Beringia”*, *“13,212 B.C.”*.

Розуміючи, що вона не може впоратися з міжусобицями племен, дівчина повертається у 1990 р. у Нью-Йорк, щоб попросити Менса про допомогу: *“1990 A.D.”*, *“it was as if his apartment had withdrawn from New York to a space of its own”*.

Головні герої, об’єднавши свої сили, повертаються у 13212 р. до н. е. та допомагають вберегтись племені тулатів від Хмарних Людей: *“13,212 B.C.”*, *“the time was fall in the year after she last left Beringia”*.

Після завершення місії вони знову повертаються у 1990 р., у Нью-Йорк, де разом перебувають у квартирі Менса: *“1990 A.D.”*, *“they went upstairs to a closet-small room”*.

Вирішивши відпочити в пансіонаті Патруля часу, Менс та Ванда вирушають в плейстоценові Піреней: *“18,244 B. C.”*, *“he and Wanda Tamberly had been sharing a vacation at the lodge the Patrol maintained in the Pleistocene Pyrenees”*.

Дівчина повертається у 1989 р., але потрапляє у зовсім іншу реальність. Вона розуміє, що відбулася серйозна часова зміна: *“1989 A. D.”*, *“no San Francisco, no Treasure Island, no Golden Gate or Bay Bridge, no Eastbay cities, no ships or aircraft, nothing save the wind and the world”*.

Менс Еверард, почувши про серйозну зміну, вирушив у часовий проміжок, коли виникла ця проблема, тобто у 1137 р. в Королівстві Сицилія, де раптом помер король Рожер II (його вбив Лоренцо де Конті): *“1137 A. D.”*,

“going from Ice Age France to medieval Sicily by way of Germany earlier that same year did not strike Everard as funny until he chanced to think about it”.

Обидва головних героя повертаються в пансіонат у 18244 р. до н. е., де зустрічаються: *“18,244 B. C.”*, *“Everard left his hopper in the garage and started for his room”.*

Менс та Ванда вирішують разом відвідати 1989 р. для того, щоб порівняти наскільки сильно змінився курс історії: *“1989 A. D.”*, *“mostly, middle California had gone back to arid wilderness”.*

Головні герої відправляються знову у 1137 р. для того, щоб дізнатися, чому після допомоги Менса, історія все ще не повернулася у своє гирло: *“1137 A. D.”*, *“in his private chamber the silk merchant Geoffrey of Jovigny received two visitors”.*

Зрозумівши, що у часопросторовій зміні знову винен Лоренцо де Конті, який на цей раз одружився з дівчиною, яку мали стратити, агенти Патруля часу відправляються у 1146 р. для того, щоб спробувати вирішити цю проблему: *“1146 A. D.”*, *“to Anagni came a hired courier from Rome early in September”.*

Менс Еверард здійснює подорож у часі у 1245 р. для того, щоб порушити плани Гогенштауфенів: *“1245 A. D.”*, *“Westward lay hills rising toward the Apennine Mountains, but everywhere around reached the Apulian plain”.*

Впоравшись з усім він відправляється у 1146 р., де вбиває Лоренцо і відновлює правильний хід історії: *“1146 A. D.”.*

Повернувшись у 1990 р., головні герої розуміють, що все стало на свої місця. Вони починають своє сумісне щасливе життя у Сан-Франциско: *“1990 A. D.”*, *“they spoke little while they bucked through traffic and crossed the Golden Gate Bridge”.*

Часопросторова організація роману «Щит часу» з точки зору зсуву наративної перспективи має свої особливості. Часовий план 1990 р. є реальним теперішнім, а 1980 р., 1985р., 1987 р., 1988 р. та 1989р. – не дуже віддаленим фабульним минулим для автора та його сучасників, а також далеким для читачів 2023 р. Часовий проміжок, який включає в себе період з 31275389 р. до

н. е. до 1965 р. є далеким фабульним минулим як для автора та сучасних йому читачів, так і для читаючих твір сьогодні (див. Схема 4).

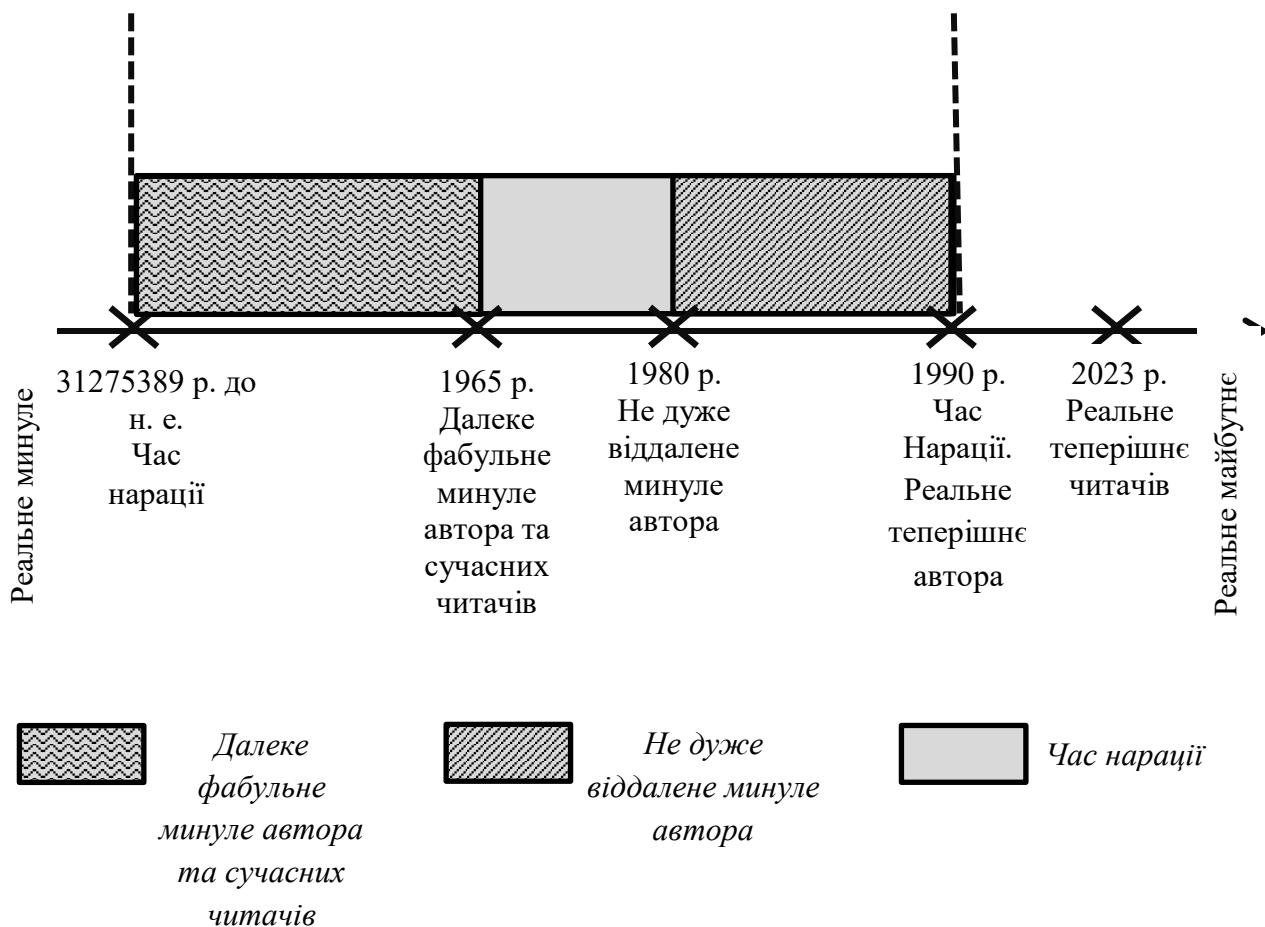

Схема 4. Темпоральний зсув наративної перспективи в романі «Щит часу»

Як видно з вищенаведеної схеми темпорального зсуву наративної перспективи, усі фабульні події роману зосереджені в часових рамках з 31275389 р. до н. е. до 1990. Темпоральний проміжок «Час нарації» тісно пов'язаний та включає в себе такі часові плани, як не далеке фабульне минуле автора та сучасних читачів (31275389 р. до н. е. – 1965 р.) та не дуже віддалене фабульне минуле автора (1980 р. – 1990 р.). Реальне теперішнє сучасних читачів, що є реальним майбутнім автора, не входить у час нарації (2023 р.).

Отже, роман «Патруль часу» вражає своєю винятковою концепцією хронотопу, яка об'єднує можливість подорожей у часі з участю реальних історичних постатей. У цьому творі автор вдало використовує детерміністичну модель часу, де причинно-наслідкові зв'язки контролюються організацією

«Патруль часу», щоб уникнути небезпечних змін в історії. Простір у романі представлений як продукт технічного прогресу, що стимулює розвиток цивілізації. Реалізація концепцій часу і простору в «Патрулі часу» формує захоплюючий науково-фантастичний світ, який відзначається своєрідністю та оригінальністю. Роман захоплює читача не лише сюжетом, але і глибоким розглядом взаємодії людини з часом.

2.3.3 Порівняльний аналіз часопросторової організації романів «Кінець вічності» та «Щит часу»

Хронотопна структура науково-фантастичних творів вражає своєю специфічною концепцією, де вектор часу може бути спрямований у будь-якому напрямку, а простір – виходити за межі нашої реальності. Особливо цікавими в цьому відношенні є романи «Кінець вічності» та «Щит часу», які, незважаючи на свою схожість, – унікальні та відмінні один від одного.

Концептуально-сміслові моделі хронотопу в обох романах визначаються за допомогою класифікацій, що були розроблені Е. Пілкінгтон та Дж.Віллісом, хоча вони мають певні відмінності в своєму характері. У вказаних творах концепція часу проявляється детерміністично, відображаючи причинно-наслідкові зв'язки між темпоральними проміжками, що є об'єктом дослідження як організації Вічність, так і Патруль часу. Однак в основі відмінностей лежить просторова організація «Кінця вічності» та «Щиту часу»: у першому випадку простір втілює уявлення про майбутнє, де автор використовує антиципацію (передбачення), тоді як у другому простір є результатом технічного прогресу, і письменник, користуючись технологіями майбутнього, досліджує минуле.

Концептуально-синергетичні моделі аналізованих творів виражаються завдяки наступним стилістичним засобам, які в першу чергу допомагають автору створити більш яскраву картину, а читачу заглибитися у світ романів та представити події як квазіреальні (див. *Таблиця 1*):

Стилістичні засоби	Кількість	Відсоткове відношення (%)
Епітет	51	45, 1%
Метафора	38	33, 6%
Порівняння	8	7, 1%
Алюзія	5	4, 5%
Гіпербола	4	3, 5%
Паралельні конструкції	4	3, 5%
Метонімія	1	0, 9%
Анафора	1	0, 9%
Антитеза	1	0, 9%

Таблиця 1. Стилістичні засоби відтворення хронотопу в романах «Кінець вічності» та «Щит часу»

Аналіз стилістичних прийомів, які використовуються для втілення хронотопу у романах «Кінець вічності» та «Щит часу», вказує на те, що переважна більшість засобів – це епітети, які дозволяють надавати тексту емоційного забарвлення, робити його більш наочним та виразним. Серед них можна виділити наступні: *“ugly rearrangement of the eyebrow line”*, *“her lovely hair”*, *“a craggy, lonely world”*, *“the bare rocks”*, *“the manless and all but lifeless surroundings”*, *“a clumsy Diesel-oil electric generator”*, *“faintly rustic”*, *“a perfectly simple device”*, *“the straggling lines”*, *“fair complexions”*, *“the streets he went on were constricted and twisting, though smoothly enough paved”*, *“soot-gray stone”* тощо.

Найменш вживаними виявилися анафора (*“no San Francisco, no Treasure Island, no Golden Gate or Bay Bridge, no Eastbay cities, no ships or aircraft, nothing save the wind and the world”*), яку було використано для ритмізації, антитеза (*“it was creepy seeing beggars, shacks, kitchen gardens, cattle paddocks among the relics of greatness”*), що виражає протиставлення певних явищ, їх

контраст, та метонімія (“*it [Eternity] interested itself in the reforestation of denuded areas*”), яку автор використав для посилення виразності мови.

Таким чином, роман А. Азімова «Кінець вічності» можна вважати одним з найскладніших за часопросторовою структурою та найглибших за розвитком філософської думки. Незважаючи на поширеність та різноспрямованість побудови хронотопного континууму, основна думка, яку хотів донести автор у цьому відношенні, що попри всю відносність часу він, однак, має виключно важливу об’єктивно властиву йому ознаку, а саме – незворотність. Інакше кажучи, всі процеси, що відбуваються в часі, протікають в одному напрямі: від минулого через сьогодні до майбутнього. Порушення цього принципу рівнозначне відмові від наукового детермінізму, від причинності, на чому ґрунтується усе царство науки. Як вчений і енциклопедично освічена людина, А. Азімов чудово усвідомлює це і, щоб не вводити читача в оману, формулює від імені Августа Сеннора, одного з персонажів роману, нерозв’язні наукові парадокси, які спричиняє гіпотетичне припущення про зворотність часу.

У контексті дослідження темпоральної організації роману «Щит часу» П.Андерсон вдало вплітає складні структури часового та просторового континууму для створення унікального хронотопу. Ретельно виважений пліт, що охоплює різні епохи та географічні простори, дозволяє читачеві зануритися в світ подорожей, що зміцнює та розширює його сприйняття тематики твору. Особливий акцент на деталі та концептуальна глибина розкривають різні аспекти часу та простору як важливих ресурсів. Через взаємодію персонажів із різних часових періодів, автор демонструє не лише вміння створити цікавий наратив, але й філософське бачення елементів хронотопу як фундаментальних елементів людської історії.

Сама ідея подорожі у часі, втілена в романах, дозволяє письменникам поставити проблему мети та засобів у масштабі людської історії в цілому. Наукова фантастика покликана систематично досліджувати можливі шляхи суспільного розвитку, своєчасно застерігати про небезпечні тенденції і найголовніше – зробити раціональний роздум про долю людства.

Концептуальні моделі хронотопу в романах А. Азімова та П. Андерсона повністю відтворюють авторське бачення художнього світу у межах науково-фантастичного Всесвіту. Детерміністичний час, який вказує на причинно-наслідкову структуру послідовності подій, простір як наслідок технічного прогресу у «Щиті часу» та як втілення про майбутнє у «Кінці вічності» формують унікальний часопросторовий каркас, специфічний саме для цих творів.

Висновки до другого розділу

У підсумку можна зазначити, що Айзек Азімов та Пол Андерсон є видатними представниками наукової фантастики, які зробили вагомий внесок у літературний канон.

Романи «Кінець вічності» «Щит часу» вражають не лише складною наративною структурою, але й вдало використовують техніку флешбеків, що додає їм глибини. Вибір оповідача від третьої особи і використання всезнаючого погляду дозволяють авторам розкрити не лише зовнішні події, а й внутрішні почуття та роздуми персонажів. Це робить романи цікавими та багатогранними, а оповіді відтворюють деталі, які допомагають читачеві краще зрозуміти зв'язок між персонажами та розвиток сюжету.

Роман «Кінець вічності» А. Азімова вражає своєю виразною складністю часопросторової структури та глибиною розвитку філософської думки. Через живописне відтворення хронотопного континууму, автор наочно висвітлює незворотність часу, підкреслюючи його об'єктивну важливість та неперевершеність, що стає ключовим принципом для розуміння наукового детермінізму.

Роман П. Андерсона «Щит часу» захоплює неабиякою комплікованістю часового та просторового континууму, що втілюється в унікальному хронотопі. Сумлінно створений сюжет, що охоплює різні епохи та географічні простори, розкриває суттєві аспекти часу та простору як ключових елементів, які формують художню структуру твору.

Концептуальні моделі хронотопу обох творів мають спільні риси, зокрема, використання детерміністичного виду часу, як відображення причинно-наслідкової залежності подій. Але зображення простору має деякі відмінності, оскільки А. Азімов відтворив його як втілення уявлень про майбутнє, а П. Андерсон – як наслідок технічного прогресу.

Отже, літературні досягнення А. Азімова та П. Андерсона викликають не лише захоплення читачів, але й важливий науковий інтерес, розкриваючи глибокі філософські та художні аспекти хронотопу в науковій фантастиці.

РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ХРОНОТОПУ НА УРОЦІ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ

3.1 Методика вивчення концептуальних моделей часопросторової організації художніх творів в 10 класі

Проблема вивчення композиції художнього твору в профільній школі є наріжною. Доречним є аналіз сюжету та персонажів, проте він не враховує проблемно-тематичні, мовні, та стильові аспекти. Особливо важливим на інтегрованих уроках з англійської мови та зарубіжної літератури є хронотопний аналіз, який дозволяє осмислити твір через призму його часопросторової організації, враховуючи всі лінгвістичні аспекти тексту та надаючи композиційну єдність змістові та формальним елементам.

До того ж, впровадження цього методу аналізу є актуальним тому, що у сучасній шкільній програмі учні зустрічають велику кількість текстів із хронотопною структурою, яка відіграє ключову роль у втіленні їхніх художніх концепцій. Серед них слід виокремити науково-фантастичні твори, в яких автори дуже часто експериментують з часом та простором, зображуючи часові подорожі в паралельні світи, де можливі різноманітні аномалії та аберації.

Українська методична думка про вивчення часопросторової структури твору виникла завдяки інтересу до неї К. Фролової. У своїй книзі «Аналіз художнього твору» вона підкреслила важливість розгляду фізично-просторової та часової перспектив на описані події [18, с. 16]. Сучасна практика, проте, використовує лише окремі аспекти хронотопного аналізу, акцентуючи увагу на художньому часі та просторі як системотворчих факторах лише тоді, коли це відзначено структурою досліджуваного твору та вимагає врахування цих аспектів від учителя та учнів.

Для проведення аналізу твору з точки зору науково-фантастичних часопросторів, учні повинні сформувати певні навички. Зокрема, вони мають знати:

- теоретичне визначення понять «хронотоп» та «позасюжетні елементи»;

- особливості часової та просторової організації творів науково-фантастичного жанру.

Базуючись на цьому, учні розвивають такі уміння:

- визначати основні хронотопи, присутні в літературному творі;
- виконувати аналіз в межах кожного хронотопу, використовуючи різні методи, які вважає доречними вчитель;
- визначати концептуальну модель хронотопу на підставі здійсненого аналізу [5, с. 90 – 91].

Хронотоп в тексті відображає повну часову та просторову художню картину, тому основний акцент слід робити на вивченні учнями часопросторів та визначенні їхніх меж і типологічних особливостей. Для досягнення цієї мети учні ознайомлюються з ключовими ознаками хронотопу в творах:

1. Організація подій у конкретних часових та просторових рамках, виокремлення створених картин спільними рисами хронотопу.

2. Присутність позасюжетних елементів, що конкретизують місце, де відбуваються основні події, та додають їм конкретне змістове забарвлення.

3. Віднесення персонажів до одного темпорального періоду (у науково-фантастичних творах можливі зустрічі героїв із різних епох).

4. Наявність проблематики, яка гіпотетично характерна саме для зображеного часопросторового періоду, включаючи виникнення конфліктів, що впливають з історичних подій певної епохи.

5. Наявність у тексті стилістичних засобів, спрямованих на моделювання духу і характеру представленого часу і простору, що поглиблює уявлення про світ твору [5, с. 93].

Крім того, учні повинні зазначити параметри хронотопу, зокрема, те, що простір характеризується відстанню, обсягом, формою, напрямком і розташуванням, а час – тривалістю, тяглістю та безперервністю. Важливо розуміти, що час у творі є способом осмислення простору, узагальнення загальнолюдського сприйняття буття, тобто час і простір взаємодіють для формування екзистенціального змісту [13, с. 33].

Слід детальніше розглянути етапи аналізу часопросторової організації науково-фантастичних творів.

Перший етап аналізу тексту передбачає розгляд сюжетно-змістового рівня для визначення хронотопів як складової частини твору, що дозволяє встановити його структуру.

Для хронотопного аналізу необхідно приділити особливу увагу позасюжетним аспектам, вивчення яких відбувається на окремих етапах уроку. Іноколи учні можуть відчувати, що ці елементи відділені від ходу подій, і це може викликати враження, ніби вони не роблять важливий внесок у зміст тексту. Перед учителем постає завдання продемонструвати логічну обґрунтованість включення пейзажів, інтер'єрів, портретів та авторських відступів у структуру твору. Це можливо лише тоді, коли розкривається значення позасюжетних елементів у реалізації тем та проблем твору, у характеристиці персонажів і вказується їхня підпорядкованість художньому замислу автора.

Під час *другого етапу* доцільним є дослідження мовного вираження хронотопів, оскільки у кожного часопростору є своя мовна картина світу, спрямована на втілення його художнього виразу. Під час хронотопного аналізу слід виокремлювати словесні комплекси, що відтворюють:

- специфіку часопростору;
- теми та проблеми, які автор виражає через хронотоп;
- світоглядні установки героїв щодо відображених часопросторових реалій та інших художніх фактів;
- авторську позицію у розбудові хронотопів як один із засобів вираження його світогляду.

Третій етап полягає у розгляді проблемно-тематичного аспекту, який, можливо, найглибше висвітлює мислення письменника. Проблематика виявляється в усіх складових часопростору. Абстрактні аспекти роману, такі як філософські та соціальні узагальнення, ідеї, аналіз причин і наслідків, зорієнтовані на хронотоп і завдяки йому стають живими та виразними,

наповнюючись конкретним сценарієм і образністю. Існує кілька напрямків в осмисленні проблематики, вираженої в рамках окремого хронотопу:

1. Розкриття внеску кожного елемента, що входить у хронотоп, у формулюванні та вирішенні художніх завдань.

2. Дослідження конфлікту, що розгортається в рамках хронотопу, та розгляд запропонованих у тексті шляхів для його вирішення.

3. Визначення наративних функцій автора та його цілей у створенні часопростору.

4. Узагальнення письменницького мислення через оцінку внеску конкретного хронотопу у вираження концепції тексту.

Четвертий етап передбачає використання різних форм роботи, що сприяють повному оцінюванню концептуально-синергетичної моделі хронотопу. До них входять складання заголовків, розгадування алегоричного або символічного змісту хронотопу, визначення його тематики та ідейного наповнення в ході дискусії. Також важливо розглядати можливі зміни, які б відбулися в творі за використання іншого виду часопросторової моделі твору.

Отже, хронотопний аналіз – один з необхідних шляхів вивчення творів. У методичному плані він допомагає цілісно підійти до осмислення художніх картин, створених письменником, виявляти авторську концепцію дійсності, виражену як у змісті окремих хронотопів, так і в їхній системі.

3.2 Особливості впровадження та застосування методів аналізу концептуальної моделі хронотопу в романі Пола Андерсона «Щит часу» на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури в 10 класі

Особливості методики аналізу хронотопу та його концептуальної моделі відображають різноманітні можливості впровадження цієї теми в профільній школі. З урахуванням всіх аспектів навчання, включаючи визначення окремих елементів часопросторової організації та поетапне планування роботи, був

розроблений план-конспект інтегрованого позакласного уроку з англійської мови та зарубіжної літератури.

План-конспект уроку в 10 класі

Тема: Особливості часопросторової організації роману П. Андерсона «Щит часу»

Тип: комбінований

Цілі:

Практичні: розширити лексичний запас учнів; розвинути мовленнєву компетентність (в читанні, говорінні та письмі); удосконалити навички співпраці та комунікації між учнями в групі; навчити аналізувати часопросторову організацію твору та її лексичні репрезентанти.

Освітні: ознайомити учнів із творчістю П. Андерсона (роман «Щит часу»); ознайомити із поняттями «хронотоп» та «концептуальна модель»; провести спостереження за процесом аналізу тексту учнями.

Розвиваючі: розвинути логічне й критичне мислення та увагу; розвинути мовленнєву реакцію учнів; розвинути вміння учнів висловлювати своє ставлення до прочитаного, знаходити цитатне підтвердження у тексті.

Виховні: сформувати поважне ставлення до однокласників у процесі роботи в парах та групах; виховати любов до інтелектуальної праці; підвести учнів до думки, що технічний прогрес може призвести людство як до позитивних, так і до негативних наслідків; сформувати культуру мовлення та мовної поведінки.

Обладнання уроку: презентація (використання програми Power Point); мультимедійні засоби (проектор, комп'ютер); роздатковий матеріал.

Схематичний план уроку

Вступна частина уроку	Час
I. Організація класу.....	2 хв.
II. Мовленнєва зарядка.....	3 хв.
Основна частина уроку	
III. Введення нових понять.....	2 хв.

IV. Знайомство з автором.....	3 хв.
V. Евристична бесіда	5 хв.
VI. Створення схеми часових подорожей в романі.....	7 хв.
VII. Підготовка мапи основних місць дій твору.....	7 хв.
VIII. Таблиця «Час і місце у творі «Щит часу» П. Андерсона».....	6 хв.
IX. Круглий стіл.....	5 хв.
Заклучна частина уроку	
X. Пояснення домашнього завдання.....	2 хв.
XI. Підсумки уроку. Оцінювання досягнень учнів.....	3 хв.

Хід уроку

Етап. Мета. Прийом	Зміст роботи
<p><i>I. Організація класу</i></p> <p><i>Прийом:</i> Привітання учнів і повідомлення цілей уроку.</p>	<p>T: Good afternoon, dear students! I'm delighted to see all of you here. Isn't today a beautiful day?</p> <p>S:</p> <p>T: Excellent. I believe that you'll be energetic and imaginative.</p> <p>I'm thrilled to embark on our literary journey today, delving into the captivating world of P. Anderson's novel, "The Shield of Time". This science fiction masterpiece takes us on a mesmerizing adventure through time, where the boundaries of past, present, and future blur in a tapestry of imagination. As we explore the intricacies of P. Anderson's narrative, let's unravel the mysteries, discuss the characters, and uncover the profound themes that make this novel a timeless work of art. Additionally, our literary expedition will include an examination of the chronotope model within the work, allowing us to uncover how the interplay of time and space shapes the narrative landscape. So, buckle up for an exciting exploration into "The Shield of Time", where</p>

	the threads of time weave a story beyond our wildest dreams.
<p><i>II. Мовленнєва зарядка</i></p> <p><i>Прийом:</i></p> <p>Використання інтерактивної технології «Мікрофон» для обговорення жанру наукової фантастики.</p>	<p>T: Answer the questions:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. How do you define science fiction and what makes it unique among literary genres? 2. Which technological innovations from science fiction do you find the most intriguing or plausible for realization in the future? 3. What ethical or social questions are raised in science fiction, and how do they reflect contemporary and potential societal challenges?
<p><i>III. Введення нових понять</i></p> <p><i>Мета:</i> Розширити лексичний запас учнів; ознайомити із поняттями «хронотоп» та «концептуальна модель».</p> <p><i>Прийом:</i> Введення понять «хронотоп» та «концептуальна модель».</p>	<p>T: Now let's delve into two vital concepts, which enhance our understanding of texts, and unravel the layers of meaning they bring to our literary exploration.</p> <p>The first term we'll explore is "<i>chronotope</i>". Coined by the literary critic M. Bakhtin, this concept merges "chromos" (time) and "topos" (space) within a literary work. A chronotope doesn't merely define the setting and timing of events; it encapsulates the influence of societal context on the unfolding of the plot and the development of characters.</p> <p>Now, let's move on to the second term, the "<i>conceptual model</i>". This is a crucial analytical tool that allows us to dissect the fundamental ideas and themes within a work. The conceptual model of the chronotope identifies the core concepts and their interrelationships, aiding in the uncovering of the profound meaning and ideas at the heart of the spatiotemporal organization of the text.</p>
<p><i>IV. Знайомство з автором</i></p>	<p>T: Today marks an exciting chapter in our literary exploration as we shine a spotlight on the imaginative</p>

<p><i>Мета:</i> Ознайомити учнів із творчістю П.Андерсона (роман «Щит часу»); розвинути мовленнєву компетентність в аудіюванні.</p> <p><i>Прийом:</i> Розповідь учня про важливі віхи творчості П.Андерсона, з акцентуванням на романі «Щит часу».</p>	<p>legacy of Poul Anderson. As we prepare to hear from our presenter, let's take a moment to appreciate the magic that P. Anderson has woven into the realms of science fiction and fantasy.</p> <p>His creative tapestry is adorned with intricate worlds, unforgettable characters, and narratives that transcend the ordinary.</p> <p>Now, with enthusiasm, I introduce our presenter, who will guide us through the enchanting landscapes of P. Anderson's literary contributions.</p> <p><i>(Учень доповідає про творчий шлях П. Андерсона)</i></p>
<p><i>V. Евристична бесіда</i></p> <p><i>Мета:</i> Розвинути мовленнєву компетентність в говорінні; розвинути критичне мислення; розвинути мовленнєву реакцію учнів; розвинути вміння учнів висловлювати своє ставлення до прочитаного, знаходити цитатне підтвердження у</p>	<p>T: And now, answer the questions:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Which events or plot elements intrigued or surprised you the most? Why? 2. How do you define the main theme of the work, and what key ideas do you identify? 3. What themes related to time and space did you notice in the work, and how do they relate to contemporary or potential societal challenges? 4. What alternative developments can you imagine in this world with a similar theme?

<p>тексті; виховати любов до інтелектуальної праці; підвести учнів до думки, що технічний прогрес може призвести людство як до позитивних, так і до негативних наслідків; сформувати культуру мовлення та мовної поведінки.</p> <p><i>Прийом:</i> Бесіда з приводу твору П.Андерсона «Щит часу».</p>	
<p><i>VI. Створення схеми часових подорожей в романі</i></p> <p><i>Мета:</i> Розвинути логічне й критичне мислення та увагу; виховати любов до інтелектуальної праці; сформувати поважне ставлення до однокласників у процесі роботи в</p>	<p>T: Let's take a closer look at the temporal organization of the work, examining the specific time intervals in which the main events took place and analyzing how this temporal framework influenced the overall development of the plot.</p>

<p>парах.</p> <p><i>Прийом:</i> Створення схеми подорожей у часі, що відбувались впродовж твору (робота в парах).</p>	
<p><i>VII. Підготовка мапи основних місць дій твору</i></p> <p><i>Мета:</i> Розвинути логічне й критичне мислення та увагу; виховати любов до інтелектуальної праці; сформувати поважне ставлення до однокласників у процесі роботи в парах.</p> <p><i>Прийом:</i> Відмічання основних географічних локацій, де розгортався сюжет твору (робота в парах).</p>	<p>T: One of the distinctive features of P. Anderson’s work is the depiction of an alternative reality for well-known locations in different historical eras, influenced by the intricacies of the unfolding plot. Let’s embark on an exploration to identify and map these distinct settings.</p>
<p><i>VIII. Таблиця «Час і місце у творі «Щит часу» П.Андерсона»</i></p>	<p>T: Your task is to identify lexical representations of the chronotope in the text and complete the table titled “Time and Space in P. Anderson’s novel “The Shield of Time””.</p>

<p><i>Мета:</i> Розвинути логічне й критичне мислення та увагу; розвинути мовленнєву компетентність в читанні; виховати любов до інтелектуальної праці; сформувати поважне ставлення до однокласників у процесі роботи в парах; навчити аналізувати часопросторову організацію твору та її лексичні репрезентанти; провести спостереження за процесом аналізу тексту учнями.</p> <p><i>Прийом:</i> Заповнення таблиці «Час і місце у творі «Щит часу» П. Андерсона».</p>	Time and Space in P. Anderson's novel "The Shield of Time"		
	Time	Space	Notes
<p><i>IX. Круглий стіл</i></p> <p><i>Мета:</i> Розвинути</p>	<p>T: Summarizing today's research, let's attempt to delineate a conceptual model of the chronotope in the novel "The</p>		

<p>мовленнєву компетентність у говорінні; розвинути критичне мислення; розвинути мовленнєву реакцію учнів; підвести учнів до думки, що технічний прогрес може призвести людство як до позитивних, так і до негативних наслідків; сформувати культуру мовлення та мовної поведінки; сформувати поважне ставлення до однокласників у процесі роботи в групах.</p> <p><i>Приєм:</i> Проведення дискусії з приводу концептуальної моделі хронотопу.</p>	<p>Shield of Time”. On the screen, you can observe classifications of temporal and spatial organization in science fiction works. Now, by drawing lots, you will be divided into four groups. Each team is tasked with examining, defining, and explaining why it chose a particular model.</p> <p><i>(Учні ведуть дискусію)</i></p> <p>T: You all have done exceptionally well and coped admirably with this challenging task. Indeed, we can approach the chronotope from various perspectives and apply different classifications to the time-space organization of the work. Each of your answers was thoroughly reasoned, and I am delighted that we were able to arrive at a unified decision together.</p>
<p><i>Х. Пояснення домашнього завдання</i></p> <p><i>Приєм:</i></p> <p>Повідомлення теми</p>	<p>T: Your home task for the next lesson is to write an essay on the topic “If I lived in the world of the novel “The Shield of Time””.</p>

есе «Якби я жив у світі роману «Щит часу»».	
<p><i>XI. Підсумки уроку.</i></p> <p><i>Оцінювання досягнень учнів</i></p> <p><i>Прийом:</i></p> <p><i>Підсумування виконаної роботи на уроці, а також оцінювання учнів.</i></p>	<p>T: So, our lesson is going to be over in a few minutes. Your marks for the lesson are..... I hope you've enjoyed our today's lesson. I am satisfied with your work greatly. Thank you very much!</p>

Таким чином, розроблений план-конспект, який охоплює методичні аспекти аналізу хронотопу роману, дозволяє повною мірою дослідити усю специфіку часопросторової організації твору «Щит часу» та вивести її концептуально-сміслову модель.

3.3 Методичні рекомендації щодо застосування методики вивчення концептуальної моделі хронотопу в романі Пола Андерсона «Щит часу» на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури в 10 класі

Концептуально-синергетична модель хронотопу посідає одне з чільних місць серед об'єктів аналізу твору, оскільки її вивчення сприяє визначенню специфічних рис взаємодії часу та простору, основної ідеї, яку письменник заклав у часопросторову організацію, а також авторської позиції.

Саме тому, відбулося експериментальне впровадження методики вивчення концептуальної моделі хронотопу в романі П. Андерсона «Щит часу» на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури 19 листопада 2023 р. в 10 – А класі Арцизького опорного закладу освіти № 1 – ліцею з початковою школою та гімназією Арцизької міської ради.

Даний урок мав такі очікувані результати:

- розширення лексичного запасу;
- удосконалення навичок співпраці та комунікації;
- ознайомлення з творчістю П. Андерсона;
- ознайомлення з основними поняттями: «хронотоп» та «концептуальна модель»;
- розвиток навичок аналізу твору;
- розвиток логічного та критичного мислення;
- розвиток мовленнєвої реакції та уваги;
- вміння висловлювати своє ставлення до аналізованого твору;
- виховання любові до інтелектуальної праці;
- формування культури мовлення та мовної поведінки.

У результаті, вдалося досягти очікуваних результатів, а рівень сформованості мовленнєвих навичок (в читанні, говорінні та письмі) став повністю відповідати поставленій меті.

Прийоми навчання, а саме, використання інтерактивної технології «Мікрофон» для обговорення жанру наукової фантастики, введення понять «хронотоп» та «концептуальна модель», розгляд важливих віх творчості П.Андерсона, проведення евристичної бесіди з приводу роману «Щит часу», створення схеми подорожей у часі, що відбувались впродовж твору, відмічання основних географічних локацій, де розгортався сюжет твору, заповнення таблиці «Час і місце у творі «Щит часу» П. Андерсона» та проведення дискусії з приводу концептуальної моделі хронотопу, відповідали основним цілям, оскільки всі були реалізовані впродовж уроку.

Оцінювання роботи учнів на уроці проводилося за критеріями, визначеними в навчальній програмі. При цьому зверталася увага на виявлення помилок, які зробили здобувачі загальної середньої освіти, з метою надання їм можливості виправити їх і подальшого удосконалення.

Рівень засвоєння матеріалу на уроці можна визначити за допомогою таблиці, яка відображає результати учнів після проведеного оцінювання (див. *Таблиця 2*):

Рівень навчальних досягнень	Кількість учнів	Відсоткове відношення (%)
Високий	13	59, 1 %
Достатній	5	22, 7%
Середній	3	13, 6%
Початковий	1	4, 5%

Таблиця 2. Рівень засвоєння знань учнями 10 – А класу на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури

Проаналізувавши вказані результати, можна зробити висновок, що переважна більшість учнів, а саме 59, 1 % від усього класу, змогли повністю засвоїти новий матеріал та застосувати його на практиці, та лише 4, 5 % не змогли досягти очікуваної мети.

Варто зазначити, що зазначена тема для вивчення в 10 класі є досить комплікованою без розробки відповідної методики, а також ретельної попередньої підготовки. Важливим є доступне пояснення основних дефініцій «хронотопу» та «концептуальної моделі», а також формування навичок хронотопного аналізу твору та визначення концептуально-сміслової моделі.

Для цього варто вдаватися до використання, по-перше, інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), оскільки вони дозволяють не лише залучати автентичні матеріали та завдання, але й створювати комунікативне середовище, індивідуалізувати навчання і підвищувати мотивацію учнів, по-друге, інтерактивних технологій (ІТ), таких як робота в парах, ротаційні трійки, робота в малих групах, акваріум, коло ідей тощо, які передбачають взаємодію учня та вчителя, а також створюють комфортні умови навчання.

Отже, на підставі аналізу отриманих результатів можна визначити, що під час вивчення теми, пов'язаної з хронотопом та концептуальною моделлю в 10 класі, розроблена методика виявилася успішною для значної більшості учнів, які зуміли повністю засвоїти матеріал і застосувати його на практиці.

Слід звернути увагу, що дана тема вимагає ретельної методичної підготовки. Рекомендації включають в себе використання інформаційно-комунікаційних технологій для створення комунікативного середовища та індивідуалізації навчання. Доцільність використання інтерактивних технологій, таких як робота в групах та різноманітні методи активізації, також визначається як ефективний підхід.

Висновки до третього розділу

Проведений хронотопний аналіз тексту є не тільки важливим етапом вивчення літературного твору «Щит часу» П. Андерсона на інтегрованому уроці позакласного читання з англійської мови та зарубіжної літератури у 10 класі, але й потужним інструментом для розвитку аналітичних та творчих здібностей учнів. Досліджуючи текст на різних рівнях – від сюжетно-змістового до проблемно-тематичного – здобувачі загальної середньої освіти змогли глибше зрозуміти структуру та смисл твору через призму його часопросторової організації.

Тобто, методичний підхід до аналізу хронотопу виявився ефективним, оскільки дозволив учням не лише ідентифікувати ключові часопросторові елементи твору, але й розкрити їх значення в контексті вираження тем та проблем твору. Важливою частиною цієї методики було визначення мовного вираження хронотопу та його концептуальної моделі, що дозволило збагатити розуміння світу твору через лінгвістичні засоби.

Процес аналізу також допоміг усвідомити важливість позасюжетних елементів, таких як пейзажі, інтер'єри та портрети, у структурі твору. Учні навчилися бачити взаємозв'язок між ними та глибше розуміти авторську концепцію, виражену через обрані хронотопи.

Використання хронотопного аналізу в навчальному процесі стало ефективним завдяки застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та інтерактивних технологій (ІТ). Використання ІКТ дозволило вчителю інтегрувати автентичні матеріали та завдання, створити комунікативне середовище та індивідуалізувати процес навчання, а ІТ, таких як робота в парах, ротаційні трійки та інші, створило комфортні умови для навчання та посприяло розвитку критичного мислення.

Таким чином, застосування хронотопного аналізу виявилось не лише освітньою, а й розвивальною стратегією, яка допомогла учням засвоїти матеріал і розширити своє розуміння художнього твору.

ВИСНОВКИ

Дослідивши сутність хронотопу як концептуальної моделі, що відображає тісний взаємозв'язок часу та простору у творах наукової фантастики, можна дійти висновку, що він є одним із найвагоміших елементів не тільки в організації твору, тобто його структурним компонентом, але й у відтворенні певного історичного періоду, у якості носія його культурної та національної інформації.

Дана робота починається з вивчення передісторії виникнення терміну «хронотоп», який в філологічній галузі першим запропонував М. Бахтін у 1932 р. Сама дефініція вперше з'явилася трохи раніше, в 1923 р., в галузі природничих наук, а дослідження явища часопростору сягає ще античних часів, коли відомі філософи, математики, фізики та географи вперше розглянули його компоненти у взаємозв'язку та висунули власні концепції з приводу їх реалізації у матеріальному та ідеальному світах.

Розглянувши основні праці таких відомих дослідників, як Т. Адорно, Дж.Прінс, Е. Саїд Ж.-Ф. Ліотар, Е. Ауербах, Ж. Дерріда, І. Сільвестрова, І.Кушнір, О. Горпинич та Н. Копистянська, присвячені дослідженню художнього хронотопу, слід наголосити на тому, що він вважається не тільки принциповим архітектонічним елементом твору, але й домінуючим аспектом у відображенні соціальної, філософської, психологічної та естетичної специфіки мистецької реальності.

Визначивши своєрідність організації простору в науково-фантастичних творах, можна стверджувати, що вона відіграє важливу роль у формуванні соціальних, морально-філософських та культурних аспектів у процесі створення альтернативних світів, приміщень засобів технічного прогресу, а також місцевостей з властивими їхньому історичному періоду характерних рис, які є одними із ключових елементів, притаманних даному жанру.

Дослідивши особливості організації часу в творах науково-фантастичного жанру, можна виокремити конкретні класифікації відомих дослідників, таких як Е. Джеймс, Дж. Леслі та Дж. Вілліс, які допомагають розкрити сутність

такого поняття, як «темпоральний план відображення», а також явище його зсуву.

Розглянувши філологічний аспект вивчення концептуальних моделей, було виявлено нові його аспекти, починаючи від давньогрецької епохи і до сучасності. Зосередження на взаємозв'язку мови та мислення робить хронотоп ключовою категорією для формування картини світу. Абстрактний характер простору і часу, хоча ускладнює їх вивчення, але сучасні підходи відкривають нові перспективи для розуміння часопросторового континууму через концептуальні моделі.

Дослідивши особливості творчого надбання А. Азімова та П. Андерсона важливо підкреслити їх вагомий вплив на розвиток науково-фантастичного жанру. Це втілюється в їх відомих творах «Кінець вічності» та «Щит часу». В обох романах визначається складна наративна конструкція за допомогою використання флешбеків – розриву хронологічної послідовності подій. Оповідач (3 особа), обраний авторами, виступає як всезнаючий, розкриваючи не лише зовнішні події, а й внутрішні думки та почуття героїв. Це дозволяє краще зрозуміти мотивації персонажів, створюючи цікавий та багатогранний літературний твір.

Проаналізувавши романи А. Азімова «Кінець вічності» та П. Андерсона «Щит часу» з точки зору їх проблематики та часопросторової організації, можна стверджувати, що письменники – одні з небагатьох, хто створив надскладні часові структури художнього світу, що містять унікальні концептуальні моделі хронотопу – детерміністичний час, простір як уявлення майбутнього та простір як наслідок технічного прогресу. Специфічними є і темпоральні зсуви наративної перспективи, які відрізняються своєю різноспрямованістю та тісним переплетенням реального теперішнього автора та сучасних читачів із фабульним минулим та майбутнім. Ведучи мову про морально-філософський аспект романів, слід визначити серед найбільш наріжних проблем творів проблеми вічності, смертності та смерті в цілому, а

також негативного впливу науково-технічного прогресу на подальшу долю людства.

Дослідивши методичні аспекти вивчення даної теми, були виявлено, що хронотопний аналіз твору «Щит часу» П. Андерсона є важливим етапом на уроці позакласного читання для учнів 10 класу, де аналізується не лише сюжетна лінія, але й позасюжетна організація твору. Цей підхід допоміг учням ідентифікувати та розкрити значення ключових часопросторових елементів, вивчаючи їх в контексті тем та проблем роману.

Доцільним є подальше вивчення концептуальних моделей хронотопу в науково-фантастичному жанрі, оскільки вони дозволяють глибше зрозуміти внутрішню організацію творів, розкривають їхні культурні, історичні, морально-філософські й естетичні контексти та відображають вплив на свідомість людства XXI століття, періоду повної залежності від науково-технічного прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. Теорія естетики. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 518 с.
2. Арістотель. Поетика. Харків: Фоліо, 2018. 160 с.
3. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва: Художественная литература, 1975. 502 с.
4. Білецький В. С. Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. Бахмут: Донбас, 2004. Т. 2. 640 с.
5. Бондаренко Ю. І. Методика шкільного вивчення сюжетно-композиційної організації епічного твору: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 143 с.
6. Горпинич О. В. Хронотоп української літератури другої половини ХХ століття. *Літературний процес: український контекст*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2011. С. 34 – 37.
7. Ковалів Ю. І. Когнітивна лінгвістика. Літературознавча енциклопедія. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. 609 с.
8. Колегаєва І. М., Олейнікова Г. О. Темпоральний зсув як засіб очуднення у жанрі наукової фантастики. *Записки з романо-германської філології*. Одеса: Фенікс, 2009. Вип. 24. С. 111 – 121.
9. Копистянська Н. Х. Хронотоп української літератури: літературний простір і час. Київ: Фенікс, 2006. 208 с.
10. Кушнір І. В. Хронотопи української постмодерністської прози. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічні науки»*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. С. 55 – 62.
11. Лаговська В. О. The spatio-temporal organization of the science fiction literary works. *Науковий пошук студентів ХХІ ст.: актуальні питання гуманітарних та соціально-економічних наук*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2022. Вип. 8. С. 122 – 126.

12. Лаговська В. О. Conceptual model as an object of philological research. *Науковий пошук студентів та аспірантів XXI ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2023. Вип. 9. С. 146 – 151.
13. Островська Г. О. Навчати учнів сприйняття художніх категорій простору і часу. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. К: Педагогічна преса, 2005. №6. С.33 – 35.
14. Савчук І. І. Основи теорії мовленнєвої комунікації: Навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. 84 с.
15. Садовий М. І., Трифонова О. М. Історія фізики з перших етапів становлення до початку XXI століття: навчальний посібник. Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард»», 2013. 436 с.
16. Сільвестрова І. В. Відображення часу в українській літературі: хронотоп. Київ: Дух і літера, 2011. 240 с.
17. Торфул М. Г. Логіка. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Академія, 1999. С. 131 – 179.
18. Фролова К. П. Аналіз художнього твору. Київ: Радянська школа, 1975. 175 с.
19. Шинкарук І. В. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
20. Auerbach E. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*. Princeton: Princeton University Press, 2003. 616 p.
21. Clarke A. *2001: A Space Odyssey*. New York: Ace, 2000. 296 p.
22. Derrida J. *Archive Fever: A Freudian Impression*. *Diacritics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995. Vol. 25 № 2. Pp. 9 – 63.
23. Descartes R. *Discours de la méthode*. Paris: L. Cerf, 1902. 78 p.
24. Einstein A. *Zur Elektrodynamik bewegter Körper*. *Annalen der Physik*. Leipzig: Wiley-VCH, 2005. Band 17. S. 891 – 921.
25. Fillmore Ch. *Frame semantics and the nature of language*. *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of*

Language and Speech. New York: New York Academy of Sciences, 1976. Vol. 280. Pp. 20 – 32.

26. Foster T. *The Souls of Cyberfolk: Posthumanism as Vernacular Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005. 232 p.

27. Galilei G. *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*. Milan: Rizzoli, 2014. 907 p.

28. Genette G. *Figures III*. Montrouge: SEUIL, 1972. 288 p.

29. Geus K. *Eratosthenes von Kyrene. Studien zur hellenistischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*. München: Verlag C.H. Beck, 2002. 412 S.

30. Hillis Miller J. *Time in Literature. Daedalus*. Cambridge: The MIT Press, 2003. Vol. 132, No. 2. Pp. 86 – 97.

31. Jackendoff R. *Semantics and cognition*. Cambridge: Mass, 1993. 221 p.

32. James E. *Science Fiction in the Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 272 p.

33. Kant I. *Kritik der reinen Vernunft*. Ditzingen: Reclam, Philipp, jun. GmbH, Verlag, 1986. 1011 S.

34. King S. *The Dark Tower VII: The Dark Tower*. Manchester: Grant, 2004. 845 p.

35. Lagovska V. O. The history of the chronotope research. *Науковий вісник херсонського державного університету. Серія: Германістика та міжкультурна комунікація*. Одеса: «Гельветика», 2023. Вип. 1. С. 29 – 35.

36. Lagovska V. O. The study on the originality of employing the chronotope in the science fiction literary works. *Text et culture: Збірник наукових праць*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2023. Вип. 9. С. 57 – 62.

37. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 242 p.

38. Lee Y. *Information Modeling: From Design to Implementation*. Gaithersburg: National Institute of Standards and Technology, 1999. 7 p.

39. Lem S. *Solaris*. Boston: Mariner, 2002. 224 p.

40. Leslie J. *The end of the world: The science and ethics of human extinction*. Abingdon: Routledge, 1998. 328 p.
41. Lyotard J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University Of Minnesota Press, 1984. 144 p.
42. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. Springfield: Merriam-Webster, Inc., 2019. 1664 p.
43. Minkowski H. Raum und Zeit. *Physikalische Zeitschrift*. Leipzig: S. Hirzel Verlag, 1909. Vol. 10. S. 104 – 111.
44. Pilkington A. *Science Fiction and Futurism: Their Terms and Ideas*. Jefferson: McFarland & Company, 2010. 236 p.
45. Poincaré H. *La Science et l'Hypothèse*. Paris: Ernest Flammarion, 1917. 292 p.
46. Porębski M. O wielości przestrzeni. *Przestrzeń i literatura*. Wrocław: Ossolineum, 1978. S. 23 – 31.
47. Prince G. *Geographical Narratology. Frontiers of Narrative Studies*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH, 2018. Vol 4. 392 p.
48. Ptolemaei C. *Geographia*. Lipsiae: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii, 1843. 284 p.
49. Russell B. *The Principles of Mathematics*. New York: W. W. Norton & Company, 1996. 576 p.
50. Said E. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage, 1994. 380 p.
51. Stableford B. *Science Fact and Science Fiction: An Encyclopedia*. New York: Routledge, 2015. 729 p.
52. Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics: Volume 1: Concept Structuring Systems and Volume*. Cambridge: MIT Press, 2003. 566 p.
53. Weir A. *The Martian*. New York: Broadway Books, 2014. 387 p.
54. Weeks J. *The Shape of Space*. 2nd ed., Boca Raton: CRC Press, 2001. 408 p.

55. Welford A. On the human demands of automation: Mental work conceptual model, satisfaction and training. *Industrial and business psychology*. Copenhagen, 1961. Vol. 5. Pp. 182 – 193.
56. Wells H. *The Time Machine*. London: Ernest Benn, 1927. 215 p.
57. Whorf B. The Relation of Habitual Thought And Behavior to Language. *ETC: A Review of General Semantics*. New York: Institute of General Semantics, 1944. Vol. 1. Pp. 197 – 215.
58. Wierzbicka A. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996. 512 p.
59. Willis, J. Ontological relativity and determinism. *Analytical philosophy*. Hoboken: Blackwell Science, 1982. Pp. 245 – 267.
60. Wilson R. *Cosmic Trigger I: The Final Secret of the Illuminati*. Los Angeles: New Falcon Publications, 1977. 246 p.

Аналізована література

1. Anderson P. *The Shield of Time*. New York: Tom Doherty Associates Book, 1990. 359 p.
2. Asimov I. *The End of Eternity*. New York: Harper Voyager, 2011. 292 p.